

MIEKE BREIJ

DE KERK IS WAT ZE VIERT

*100 Jaar
Liturgische
Kring*

Inhoud

11	Voorwoord
13	Inleiding en verantwoording
17	HOOFDSTUK 1
	Honderd jaar Liturgische Kring – Wat ging eraan vooraf?
17	1.1 De Reformatie
21	1.2 Verlichting en piëtisme
23	1.3 De reorganisatie van de Nederduitsch-Gereformeerde Kerk (1816-1817)
26	1.4 De richtingenstrijd in de negentiende eeuw
27	1.5 De ethische theologie als bedding voor liturgische vernieuwingen
28	1.5.1 De vaders van de ethische theologie
30	1.5.2 Ds. J.H. Gunning jr. en de liturgie
34	1.5.3 De tweede generatie ethische theologen
36	1.5.4 De derde generatie ethische theologen
37	1.6 Publicaties over liturgie
37	1.6.1 Het oeuvre van dr. J.H. Gunning JHzn. (1858-1940)
41	1.6.2 Onze Eeredienst (1911) van dr. Abraham Kuypers (1837-1920)
42	1.7 Naschrift
45	HOOFDSTUK 2
	De ontkiemende liturgische beweging in de Nederlandse Hervormde Kerk
45	2.1 De eerste liturgische dienst van dr. Jan Hendrik Gerretsen in 's-Gravenhage (1911)
57	2.2 Oude en Nieuwe Zangen van Susanna Maria van Woensel Kooy (1911)
59	2.3 De bouw van een kerk naar Engels model in IJmuiden-West (1911)
64	2.4 Bergopwaarts, platform voor ethische theologen (1917-1924)
69	HOOFDSTUK 3
	Het ontstaan van de Liturgische Kring en de eerste initiatieven
69	3.1 De ethische theologie als bakermat van nieuwe initiatieven

70	3.2	De oprichting van de Ethische Vereniging (1920)
73	3.3	De oprichting en samenstelling van de Liturgische Commissie (1921-1922)
78	3.4	Uitgangspunten en doel van de Liturgische Kring
79	3.5	Inspiratiebronnen
80	3.5.1	Vanuit Engeland
84	3.5.2	Vanuit Duitsland
85	3.5.3	Vanuit de Rooms-Katholieke Kerk
86	3.6	Initiatieven in relatie met de Liturgische Kring
86	3.6.1	De Liturgische Vereniging (1935-1943)
90	3.6.2	De Vereniging voor Protestantse Kerkmuziek (1935-1950)
96	3.6.3	Het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst te Utrecht (1938-1954)

103 HOOFDSTUK 4

Publicaties van de Liturgische Kring (1922-1967)

103	4.1	Artikelen in Bergopwaarts (1922-1924)
104	4.2	Liturgische Handboekjes I-VII (1923-1930)
111	4.3	Eeredienst – Hoogdienst (1933)
114	4.4	Voor de huisdienst: Het Jaar onzes He(e)ren (1933-1942 en 1946-1967)
115	4.5	Handboek voor den Eeredienst in de Nederlandsche Hervormde Kerk (1934)
116	4.6	Toelichting op de Orde van Diensten voor de dienaar en de organist (1936)
117	4.7	Uitgaven van de Stichting Adoremus (1936-1967)
119	4.8	Het Dienstboek van de Liturgische Kring: Orde van den Eeredienst (1941)
120	4.9	De bundel Psalmen en Gezangen voor de Eeredienst (1938)
126	4.10	Publicaties van dr. G. van der Leeuw (1890-1950)
129	4.10.1	Beknopte Geschiedenis van het Kerklied (1939)
130	4.10.2	Liturgiek (1940)
131	4.10.3	Liturgische kennis voor den organist (1944)
132	4.10.4	Sacramentstheologie (1949)

133 HOOFDSTUK 5

Voorbeelden van liturgische centra in de periode 1915-1945

133	5.1	De missie vertaald naar de praktijk
135	5.2	Praktijkvoorbeelden
135	5.2.1	De evangeliste Susanna Maria van Woensel Kooy (1875-1934) en haar jeugdwerk in Bussum
140	5.2.2	Dr. Heiko Tiberius Oberman (1883-1924) en zijn jeugddiensten in Rotterdam
144	5.2.3	Ds. Hendrik Willem Creutzberg (1875-1940) in de Duinoordkerk te Scheveningen
153	5.2.4	Dr. Gerrit Wijnand Oberman (1889-1967) in de Wilhelminakerk te Utrecht

173 HOOFDSTUK 6

Acties en reacties vanaf de veelbewogen jaren dertig

- 173 6.1 Het einde van de Ethische Vereniging
- 174 6.2 Naar een nieuwe oriëntering: reorganisatie van binnenuit
- 174 6.2.1 De Vereniging Kerkopbouw (1931-1951)
- 178 6.2.2 Rapport Het wezen van den Eeredienst (1933)
- 180 6.3 De controverse Noordmans-Van der Leeuw
- 180 6.3.1 Liturgie van dr. O. Noordmans (1939)
- 182 6.3.2 Liturgie in de crisis (1939)
- 183 6.4 Het kritische geluid van dr. J. Koopmans (1940-1941)
- 184 6.5 Contacten met de vrijzinnige Kring Eredienst (1938-1950)
- 185 6.5.1 Kanselboek voor de gewone orde van den eredienst (1944)
- 185 6.5.2 Het idee voor een gezamenlijk tijdschrift (1945)
- 186 6.6 Vooruitblik

187 HOOFDSTUK 7

De Kerk ontwaakt en gaat aan de slag (1941-1961)

- 187 7.1 De Commissie Kerk en Eeredienst (1941-1946)
- 188 7.2 De instelling van de Raad voor de Zaken van Kerk en Eredienst (1946)
- 189 7.3 Het tijdschrift Kerk en E(e)redienst (1945-1958)
- 192 7.4 De beginselverklaring van de Liturgische Kring (1946)
- 192 7.5 De Liturgische Vereniging (1945-1966)
- 195 7.6 De Hervormde Kerkdienst – Proeve van omschrijving (1947-1950)
- 197 7.7 De eerste mijlpaal: de Kerkorde (1938-1951)
- 197 7.7.1 Voorgeschiedenis (1938-1945)
- 198 7.7.2 De Commissie voor de Kerkorde (1945-1951)
- 200 7.8 De tweede mijlpaal: het Dienstboek-in-ontwerp (1950-1955)
- 201 7.8.1 De eerste uitgave (1950) en de vrijzinnige kritiek
- 202 7.8.2 De complete uitgave-in-ontwerp (1955)
- 204 7.8.3 Verdere kritiek op het Dienstboek-in-ontwerp (1955-1957)
- 205 7.8.4 Hoe ging het verder met het Dienstboek-in-ontwerp?
- 205 7.9 Het rapport over de taak en de positie van de organist-cantor (1950)
- 206 7.10 Het overlijden van dr. G. van der Leeuw (1950)
- 209 7.11 De nalatenschap van dr. G. van der Leeuw
- 210 7.12 De Liturgische Kring in een veranderde context (1945-1962)
- 214 7.13 Het ideaal van evangelische katholiciteit
- 215 7.13.1 Het Hilversums Convent (1947-1952)
- 219 7.13.2 Het Convent voor Hervorming en Catholiciteit (1955-1981)
- 221 7.13.3 Het Nederlands Getijdenboek van dr. J.M. Gerritsen (1957)
- 222 7.13.4 Einde van het Convent (1981)
- 223 7.14 Het rapport De gemeente zingt! (1953-1961)
- 223 7.15 Naschrift

225 HOOFDSTUK 8

Liturgische kerkbouw (1925-2021)

- 226 8.1 Nieuwbouw en restauratie binnen het liturgisch denken
- 229 8.1.1 De bouw van de Spieghelkerk te Bussum (1925)
- 231 8.1.2 De herbouw van de hervormde Kruiskerk te Eerbeek (1930-1931)
- 234 8.1.3 De restauraties van de hervormde Laurentiuskerk te Ginneken (1926-1947)
- 238 8.1.4 De bouw van de Duinzichtkerk te 's-Gravenhage (1935)
- 242 8.2 De Studiekring Eeredienst en Kerkbouw (1941-1954)
- 244 8.3 De Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk (1946-2004)
- 245 8.4 Publicaties uit de opbouwperiode (1946-1947)
- 247 8.5 Het rapport Beginselen van Kerkbouw (1954)
- 248 8.6 Tegengeluiden
- 250 8.7 Voorbeelden van liturgische kerkbouw (1949-2021)
- 251 8.7.1 De bouw van de Maranathakerk te 's-Gravenhage (1949)
- 254 8.7.2 De bouw van de Ontmoetingskerk te Eefde (1954)
- 258 8.7.3 De bouw van de Thomaskerk te Amsterdam (1966)
- 262 8.7.4 Van monumentale kerk tot kapel: de Oranjekapel te Utrecht (1984)
- 266 8.7.5 De restauratie en herinrichting van de Domkerk te Utrecht (1986)
- 270 8.7.6 De herinrichting van de Protestante Kerk te Haaksbergen (2009)
- 271 8.7.7 De herinrichting van de Torenpleinkerk te Vleuten (2021)
- 273 8.8 Het Jaar van het Religieus Erfgoed (2008)
- 273 8.9 Naschrift

275 HOOFDSTUK 9

Gezamenlijk verder: het tijdperk van participatie en samenwerking (1961-1998)

- 275 9.1 Het kringrapport over het Dienstboek-in-ontwerp (1957-1961)
- 279 9.2 De herdenking van vijftig jaar liturgische beweging (1961)
- 281 9.3 Dr. A.F.N. Lekkerkerker met zijn kritiek op de kritiek (1961-1962)
- 282 9.4 Kritiek vanuit de Gereformeerde Bond door dr. H. Jonker (1962)
- 284 9.5 De liturgische situatie omstreeks 1962, hoe verder?
- 285 9.6 Participatie in de activiteiten van de Dr. G. van der Leeuwstichting
- 285 9.6.1 De Amsterdamse Nocturnen als liturgische proeftuin (1957-1961)
- 288 9.6.2 De Adem van het Jaar (1959-1964)
- 290 9.6.3 Proeve van een Oecumenisch Ordinarium (1968)
- 291 9.7 Contacten met de Gereformeerde Kerken in Nederland
- 291 9.7.1 De Gereformeerde Werkgroep voor Liturgie (1956-1977)
- 292 9.7.2 De Gereformeerde Deputaten Eredienst (1963-1984)

294	9.8	Liturgische Handreikingen (1967-1977)
296	9.9	De Joodse herbronning van de liturgie
297	9.10	Onze Hulp (1978)
398	9.11	Participatie in de redacties van Eredienst en Eredienstvaardig
399	9.12	De Regeling voor de Kerkmuziek (1973)
301	9.13	Een nieuwe impuls: het Liedboek voor de Kerken (1973)
304	9.14	Het oecumenisch leesrooster De Eerste Dag (1977)
305	9.15	Internationale en landelijke oecumenische ontwikkelingen
305	9.15.1	Het rapport Baptism, Eucharist and Ministry (BEM) van de Wereldraad van Kerken (1982)
306	9.15.2	De oecumenische Lima-liturgie (1982)
309	9.15.3	Reacties van de kerken: het rapport Maaltijd des Heren en Kerkelijk Ambt (1989)
309	9.16	Een volgende mijlpaal: het Dienstboek – een proeve, deel I (1998)
311	9.17	Van zwarte toga naar wit gewaad
312	9.18	Wat was er rond de millenniumwisseling bereikt?
315	9.19	Het einde van een tijdperk (1999)

319 HOOFDSTUK 10

De Liturgische Kring in een geseculariseerde context (1999-2021)

320	10.1	Maatschappelijke veranderingen
322	10.2	De secularisering van kerk en wereld
322	10.3	De invloed van de evangelische beweging
324	10.4	Een veelbewogen jaar (2004)
325	10.5	Recontextualisering van de liturgie (2005)
328	10.6	Bricolage in de liturgie (2005/2008)
329	10.7	De opmars van de Choral Evensong
331	10.8	De zich altijd herhalende golfbewegingen
332	10.9	De stand van de oecumene: 25 jaar na Lima (1982-2007)
334	10.10	Zingt voor de Heer een nieuw gezang! (2013)
336	10.11	Een nieuwe trend: de herwaardering van het Heilig Avondmaal
337	10.12	Kerk 2025, het visiedocument van de Protestantse Kerk in Nederland (2016)
339	10.13	De kerk is wat ze viert, het visiedocument van de Liturgische Kring (2016)
340	10.14	Het gespreksboek Tot Gods eer (2018)
341	10.15	Van U is de toekomst (2020)
341	10.16	Vieren met visie, bijlage bij het visiedocument van de Liturgische Kring (2021)
342	10.17	Recente ontwikkelingen (1999-2021)
344	10.18	Met het oog op de toekomst

349	Bijlage 1	Beginselverklaring van de Liturgische Kring (1 juli 1946)
351	Bijlage 2	Verklaring van het Hilversums Convent (1947)
355	Bijlage 3	Uitgaven van de Liturgische Kring (1923-2021)
361	Bijlage 4	De kerk is wat ze viert: het visiedocument van de Liturgische Kring (2016)
369	Bijlage 5	Vieren met visie, bijlage bij het visiedocument van de Liturgische Kring (2021) Vragen bij de behandeling van Vieren met Visie
375	Bibliografie	
387	Met dank aan	
389	Personenindex	
397	Illustratieverantwoording	

Voorwoord

Op 12 november 2021 viert de Liturgische Kring zijn honderdjarige bestaan. Op uitnodiging van de Kring heeft Mieke Breij het boek geschreven dat u nu in handen hebt. Het brengt in kaart hoe in een eeuw tijd de liturgische vernieuwing op het protestantse erf zijn beslag heeft gekregen. De orde van dienst zoals die vandaag de dag in vele protestantse gemeenten gebruikelijk is, komt uit die liturgische vernieuwing voort.

De auteur heeft onderzoek gedaan in deels nog niet ontsloten archieven. Zij komt tot de verrassende conclusie dat de liturgische vernieuwing in de Hervormde Kerk teruggaat op de bevlogen inspirator van de ethische richting, Johannes Hermanus Gunning jr. (1829-1905). Voor hem was de kerkdienst meer dan de preek van de voorganger: liturgie is bij hem de eredienst van heel de gemeente, ingebed in de lofzang van de kerk van de eeuwen.

Ruim honderd jaar geleden begon de transformatie van leerrede naar aanbidding vorm te krijgen in een nieuwe, daadwerkelijk gevierde orde van dienst, die aansloot bij de aanvankelijke bedoelingen van de reformatoren, meer nog: die de verbinding poogde te herstellen met het vieren van de vroege kerk. In 1911 hield Jan Hendrik Gerretsen in de Haagse Kloosterkerk zijn eerste 'liturgische dienst'. De naam van deze 'pionier' (auctor) staat genoemd op de gedenksteen die bij het 50-jarige bestaan van de liturgische beweging (en het 40-jarige bestaan van de Liturgische Kring) in 1961 in de Apostelkapel van de Kloosterkerk werd onthuld. De tweede naam op de gedenksteen is die van de 'vernieuwer en hersteller' (instaurator) Gerardus van der Leeuw. Prof. dr. G. van der Leeuw was – samen met de predikant van de Haagse Duinoordkerk, ds. H.W. Creutzberg – oprichter van de Liturgische Kring, het gezelschap dat decennia lang de motor zou vormen van de liturgische vernieuwing in de Hervormde Kerk.

Al vaker in de geschiedenis van het kerk heeft het aanboren van het oude brongebied van Bijbel en vroege kerk een stroom van vernieuwing losgemaakt. Mieke Breij beschrijft hoe de vernieuwing die de liturgische beweging teweegbracht, zich breed manifesteerde: op het vlak van de inrichting van de eredienst, de kerkmuziek, de catechese en de kerkbouw.

In 1998 verschijnt het protestantse Dienstboek in ontwerp, deel I. De beweging die met het initiatief van bevlogen enkelingen begon, mondde uit in een dienstboek dat aan en door de kerk ter hand werd gesteld. Een dienstboek is gestolde tekst. Mieke Breij laat zien van welke beweging die stolling het resultaat is.

De rol van de Liturgische Kring is vandaag de dag niet meer die van motor van vernieuwing. Buiten de Kring om is liturgie nog steeds en opnieuw volop in beweging. Her en der gaat men vrolijk en vrijmoedig de perken van het Dienstboek te buiten. Is de Liturgische Kring de conservator van wat inmiddels voorbij is, van het gestolde boek en een tot stilstand gekomen beweging? Welnee. De Kring weet zich schatplichtig aan een onuitputtelijk liturgisch reservoir, rijkdom die beschikbaar moet blijven voor komende generaties. Bij alle – noodzakelijke – hedendaagse experimenten, bij wat op lokaal niveau creatief wordt uitgedacht en vormgegeven, zal de Kring steeds weer de verbinding leggen met wat onze probeersels overstijgt: het vieren van heel de kerk. De kerk is wat ze viert, wat ze viert de eeuwen door en wereldwijd. Haar veelstemmige lofzang gaat aan ons pogen vooraf en weet van geen ophouden als wij op onze grenzen stuiten. Ze is vervuld van de eeuwen en wijst naar de toekomst, naar de werkelijkheid van het rijk van Hem die ieder ogenblik nieuw is.

In het boek van Mieke Breij is wat in honderd jaar Liturgische Kring is hervonden en visionair gedacht en vormgegeven, verzameld. Geen museale collectie, maar een groeve, een vindplaats van duurzame bouwstenen voor de kerkelijke eredienst, waarin oud en nieuw als in een wervelende dansfiguur onontwarbaar verstrengeld zijn.

Pinksteren 2021

Ds. Henk Gols
voorzitter Liturgische Kring

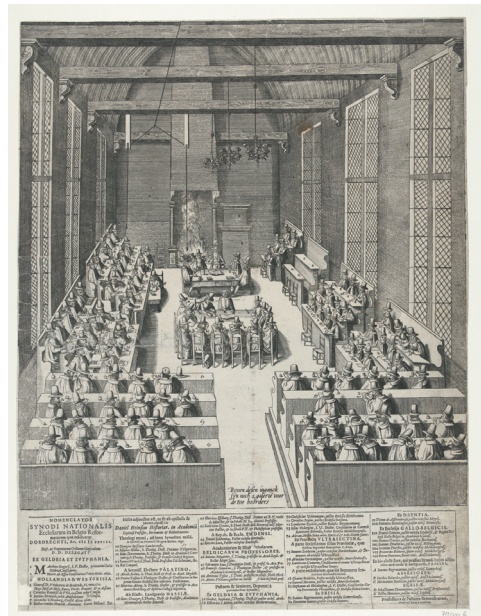
Honderd jaar Liturgische Kring – Wat ging eraan vooraf?

Aan de oprichting van de Liturgische Kring, ontstaan in 1921 als een initiatief binnen de Ethische Vereeniging, ging een lange ontwikkeling vooraf. Eigenlijk werd de kiem voor de oprichting al eeuwen eerder gelegd, want de leden reageerden op de gevolgen van theologische en liturgische ontwikkelingen die reeds in de zestiende eeuw hun oorsprong vonden. Daarom eerst een terugblik.

1.1 De Reformatie

De vernieuwingsbewegingen die zich als reactie op verval van morele waarden en een te grote macht en rijkdom van de geestelijkheid in de zestiende eeuw binnen de Rooms-Katholieke Kerk manifesteerden, leidden in Nederland en de omliggende landen tot het ontstaan van verschillende ‘Kerken der Reformatie’. Hier van waren de Nederduitsch-Gereformeerde Kerk (vanaf 1816: de Nederlandse Hervormde kerk), de Evangelisch-Lutherse Kerk in Duitsland, de Reformierte Kirche in Zwitserland en de Anglicaanse Kerk in Engeland de belangrijkste. Alle vier ontwikkelden zij een eigen visie op de liturgische vormgeving van hun erediensten, het meer (of minder) betrekken van de gemeente bij de viering, het gebruik van de volkstaal, het kerklied, de meerstemmige muziek en de functie van het orgel.

Met de besluiten genomen op de Nationale Synode van Dordrecht in 1618-1619, kreeg de Nederduitsch-Gereformeerde Kerk haar officiële kerkorde en liturgie. Dit moment kan worden aangemerkt als een voorlopig eindpunt van een

De Nationale Synode in het Doelengebouw te Dordrecht (1618), anonieme gravure.

Traditionele Avondmaalsviering aan lange tafels in het koor in de hervormde Hippolytuskerk te Middelstum.

lange weg van besluitvorming, die begonnen was op het Convent van Wezel in 1568 en was voortgezet op de (eerste) Nationale Synode van Dordrecht in 1578. In dit proces werden in Nederland de oude Misstructuur, koorzang en orgelspel afgeschaft.¹

Kernpunt van de liturgie naar calvinistisch inzicht werd de prediking, die, om de gelovigen hierbij optimaal te betrekken, in de volkstaal werd gehouden.

De gemeentezang bleef beperkt tot het éénstemmig en het zonder orgelbegeleiding zingen van de psalmen, zoals deze op Geneefse melodieën uit het Frans waren vertaald door Petrus Dathenus (1531-1588). Het psalter van Dathenus bevatte naast de complete 150 psalmen ook de door hem en Jan Utenhove berijmde Tien Geboden, de lofzangen van Zacharias, Maria en Simeon, de geloofsbelijdenis, het Onze Vader en het gebed voor de predicatie. In de kerk mocht uitsluitend dit psalter worden gebruikt; andere psalmbundels en liederen dienden te worden geweerd!

In de calvinistische dienst werd het Nieuwe Testament in een doorgaande reeks gelezen. Hoewel reformator Johannes Calvijn (1509-1564) voorstander was van een wekelijkse Avondmaalsviering, was naar het voorbeeld van de Londense vluchtelingengemeente reeds in 1578 besloten dat het Avondmaal eenmaal per twee maanden plaats zou vinden aan lange tafels, die veelal in het koor van de kerk werden neergezet.

De doop was geen heilige handeling in een doopkapel meer en vond meestal plaats ná de prediking in aanwezigheid van de gemeente. Volgens Calvijn ervoer de gelovige God uit-

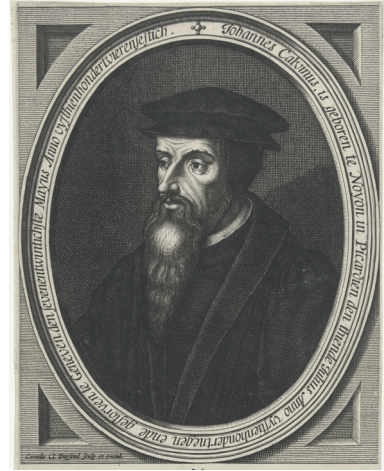
¹ Zie voor een overzicht: M.A. Vrijlandt, *Liturgiek* (Zoetermeer, 1989) 98-100.

sluitend door zich te concentreren op luisteren, bidden en in een éénstemmige gemeentezang. De ontmoeting met God in zijn Woord stond centraal: *Sola Scriptura!*

Calvijn zette zich af tegen handelingen zoals in de rooms-katholieke eredienst gebruikelijk, het gebruik van liturgische voorwerpen en het dragen van liturgische gewaden, alsmede tegen kunst en cultuur in de kerk. Uit angst voor afgoderij verbood Calvijn het afbeelden van God of Christus, omdat dit niet van eerbied zou getuigen. Calvinisten zagen hun kerkgebouw of de inrichting daarvan niet als een sacrale ruimte, maar als een functionele ‘gehoorzaal’, die geen enkele franje behoeft.

Avondgebeden op dagen door de week waren onwenselijk, want de zondag diende centraal te staan. De zondag werd gezien als een goddelijke instelling, de Dag des Heren. Een avondgebed thuis was toegestaan.

De kalender van het kerkelijk jaar werd tot een minimum beperkt: heiligendagen werden niet gevierd, daarop moest gewoon worden gewerkt. Noch nieuwjaar (de octaafdag van Kerst) noch Epifanie werd gevierd. De vastenavond voorafgaande aan de Vastentijd van veertig dagen bleef bestaan, de Witte Donderdag

Reformator Johannes Calvinus (1509-1564).

PSALM 150.

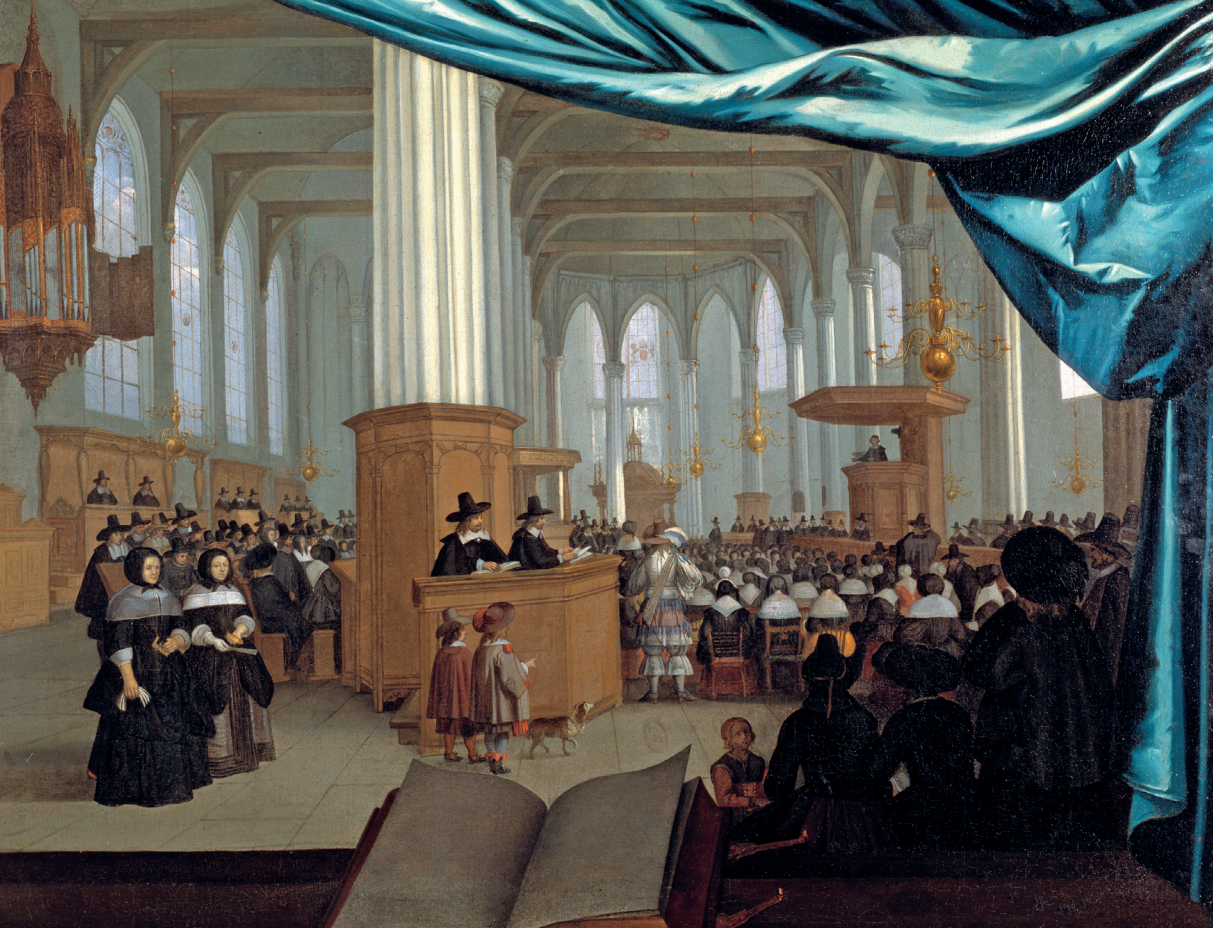
L aat nu God geprezen zijn In Zijn heiligdom zeer fijn; Geloofd zij Hij en geacht Uit den hemel vol van kracht, In heerlijkheid hoog verheven. Looft Hem in Zijn werken rein, Die Hij gewrocht heeft alleen, Die van Zijn macht tuignis geven.

2. Van harten lovet toch Hem Ook met der bazuinen stem En met der psalteren toon, Met trommels en harpen schoon; Wilt Zijnen lof en prijs zingen, Met der fluiten zoet geklank, En der orgelen gezang, Laat Zijn eere nu voortbringen.

Psalm 150 volgens de berijming van Petrus Dathenus (1531-1588), waarin accenten van tekst en melodie veelal niet accorderen.

werd niet gevierd en de Goede Vrijdag niet overal. Op paasmorgen vierde men het Heilig Avondmaal, in het zwart gekleed om, met het idee van een sterfhuis als vertrekpunt, de nadruk te kunnen leggen op de opstanding. Hemelvaart werd vrijgelaten wel of niet te vieren en met Pinksteren vond een ingetogen Avondmaalsviering plaats.

De zeventiende eeuw kenmerkte zich door meningsverschillen over de erbarmelijke gemeentezang, die, omdat de psalmvertaling van Petrus Dathenus niet paste op de Geneefse melodieën, isometrisch (niet ritmisch, op hele noten) was geworden. Verder: het verbod om andere psalmberijmingen te gebruiken, of kerkliederen in de dienst te mogen zingen en rond het gebruik van het

Interieur van de Nieuwezijds Kapel te Amsterdam tijdens een kerkdienst omstreeks 1658, geschilderd door H.J. van Bode.

orgel. In 1640 publiceerde Constantijn Huygens te Leiden zijn boek *Ghebruik en onghebruik van 't orgel in de kerken der Vereenichde Nederlanden* over de orgelstrijd in de Nederlandse kerken.

Mede naar aanleiding hiervan kreeg het orgel uiteindelijk een begeleidende functie bij de gemeentezang en mocht ook vóór en na de dienst worden bespeeld. Deze ontwikkeling gaf een impuls aan de bouw van fraaie orgels in diverse steden, met name in Holland en Zeeland, waar de stadsbesturen als opdrachtgevers fungeerden. In veel dorpen bleef men vooralsnog gebruikmaken van een voorzanger ter ondersteuning van gemeentezang zonder orgel.

In Engeland combineerde de Anglicaanse Kerk in haar opvattingen over liturgie en kerkmuziek aanvankelijk zowel rooms-katholieke, lutherse als calvinistische elementen. Eén en ander werd in 1552/1559 vastgelegd in het *Book of Common Prayer*. In de zeventiende eeuw waren puriteinse opvattingen overheersend. Het *Book of Common Prayer* werd (tijdelijk) verboden. De eredienst werd gezuiverd en op calvinistische leest geschoeid: koorzang en andere gezangen dan de psalmen werden verboden, de orgels moesten worden

afgebroken of werd het zwijgen opgelegd, de kerkelijke feestdagen werden afgeschaft en beelden verdwenen uit de kerk.

Ten tijde van koning Karel II trad vanaf 1662 een periode van herstel in met de terugkeer van hoogliturgische vieringen met meerstemmige kerkmuziek en orgelspel.

In Duitsland bleef binnen de Evangelisch-Lutherse Kerk de grondvorm van de Mis gehandhaafd, zij het in de landstaal als *Deutsche Messe* (1526) met ordinariumdelen als Kyrie, Gloria, Credo, Onze Vader, Sanctus en Agnus Dei in een strofische liedvorm.

Voor Maarten Luther (1483-1546) waren nieuwe kerkliederen, waarvan hij er zelf vele componeerde, dé manier om de gemeente actief bij de dienst te betrekken. Voor de melodieën baseerde hij zich op het gregoriaans en het Duitse volkslied. Muziek zag hij als een gave Gods, die het WOORD kan onderstrepen, in tegenstelling tot de calvinistische visie dat muziek in de eredienst afleidde van het WOORD. Luthers positieve instelling ten aanzien van de kerkmuziek was het kader waarbinnen componisten als Heinrich Schütz (1585-1672), Dietrich Buxtehude (1637-1707) en Johann Sebastian Bach (1685-1750) konden functioneren en hun indrukwekkende kerkmuzikale oeuvre schiepen.

1.2 Verlichting en piëtisme

Aan het einde van de zeventiende eeuw deed zich een nieuw verschijnsel voor: het piëtisme, een vroomheidsbeweging, die zich zowel in Engeland als Duitsland en Nederland manifesteerde. Het piëtisme was sterk gericht op een persoonlijke geloofsbeleving, persoonlijk heil en een individuele dialoog met God. Dit leidde in de eredienst tot een subjectieve omgang met de Schriften; de aanbidding maakte plaats voor beschouwing en het zingen van de lof Gods werd verinnerlijkt. Het gemeenschapsleven in de kerk, en daarmee ook de aandacht voor liturgische vormen, verdween steeds verder naar de achtergrond. Voor de ontwikkeling van het kerklied in huiselijke kring betekende het piëtisme het naar de achtergrond gedrongen worden van lofprijzende gezangen ten gunste van liederen over boete, bekering en verzoening.

Naast het piëtisme ontstond een tweede geestelijke stroming: de Verlichting, waarin het verstand, de ratio, allesoverheersend werd. Het rationalisme, dat óók individualistisch van aard was, bepaalde in de loop van de achttiende eeuw de visie op kerk, kunst en maatschappij. In deze tijd kreeg de woordverkondiging (de preek of de leerrede), die in Nederland al een belangrijke positie innam, een nog centralere plaats in de dienst. De preek werd de exclusieve vorm waarin het Woord van God tot de gemeente kwam; het leidde er in Duitsland en Engeland toe dat de kerkmuziek op de tweede plaats kwam te staan. Het geestelijk lied werd ten tijde van het rationalisme vooral gebruikt om de mens te leren hoe hij/zij in kerk en maatschappij deugdzaam moest leven. De verkondigende functie van de kerkmuziek in Duitsland en Engeland verdween geheel naar de achtergrond.

In Nederland werd de centraal staande prediking bepalend voor de inrichting van de kerken, die werden volgebouwd met kerkbanken. In de kerkdienst werd aan liturgische vor-

men geen waarde gehecht, waardoor bijvoorbeeld schuldbelijdenis en genadeverkondiging verdwenen. Verder was er geen aandacht meer voor het kerkelijk jaar. Predikanten eigenden zich steeds meer vrijheid toe. Zo kozen zij – niet gehinderd door het ontbreken van liturgische kennis – naar eigen inzicht hun Bijbellezingen uit, waarbij de keuze van de lezingen vaak totaal niet aansloot bij hetgeen er op bepaalde christelijke feestdagen aan de orde was. Ook kwam het voor dat predikanten eigenmachtig psalmteksten of formulierteksten wijzigden en hun eigen orden van dienst opstelden. Het aandeel van de gemeente bleef nog steeds beperkt tot het opstaan of gaan zitten bij een lezing of gebed en het zingen van psalmen op hele noten.

De nieuwe psalmberijming van 1773, tot stand gekomen op initiatief van de Staten-Generaal, de uitgave van de bundel Evangelische Gezangen in 1807 en de Vervolgbundel uit 1866 zouden geen verbetering brengen in de kwaliteit van de gemeentezang. Deze bleef traag en isometrisch, een situatie waarover F.C. Kist in zijn geschrift *De toestand van het protestantsche Kerk-gezang in Nederland benevens de middelen tot deszelfs verbetering* in 1840 in niet mis te verstane bewoordingen klaagde. Hij ergerde zich aan het harde zingen, de onzuiverheden, het te langzame of te hoge tempo en het slechte uitspreken van de tekst. De gemeentezang was voor hem een *afschuwelijk middel om de godsdienst te verhoogen*.

Orthodoxe gelovigen kregen grote moeite met het feit dat er steeds minder waarde werd gehecht aan de belijdenisgeschriften, aan een strikte naleving van de Bijbel en aan de liturgie zoals deze tijdens de Dordtse Synode van 1618/1619 was vastgesteld.

Mede naar aanleiding van de *Gezangenkwestie*, waarin werd gediscussieerd over het wél of niet mogen zingen van andere liederen dan de psalmen in de dienst, trad in 1834 een groep bevindelijke calvinisten uit de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1886 volgde een tweede grote afsplitsing: de *Dolerenden* met als voorman dr. Abraham Kuiper (1837-1920), die zich in 1892 verenigden met een deel van de *Afgescheidenen* van 1834 tot de *Gereformeerde Kerken in Nederland*.

Eveneens onder invloed van de Verlichting liep het kerkbezoek sterk terug. Wetenschap bedrijven was steeds slechter te rijmen met de leer der kerk en de aldaar heersende starheid. Ten tijde van de Industriële Revolutie (ca. 1850-1870) liep met name het kerkbezoek van de arbeidersklasse nog verder terug omdat de arbeiders in hun slechte leefomstandigheden van de kerk vervreemd raakten. Van levende kerkgemeenschappen met een sterk sociaal bewustzijn was langzaam maar zeker geen sprake meer.

Binnen de Anglicaanse Kerk in Engeland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in Duitsland voltrok zich onder invloed van het piëtisme, de Verlichting en het rationalisme een vergelijkbaar proces, waarbij de binding met oude liturgische vormen, het kerklied, de oude kerkmuziekpraktijk met koren/cantorijen, (koper)blazers en ambachtelijk gebouwde orgels, nagenoeg verloren ging.

In de loop van de negentiende eeuw ontstonden er zowel in Nederland als in Engeland en Duitsland bewegingen waarbinnen men af wilde van de ontstane treurigheid en ernaar streefde terug te keren naar erediensten waarin lof en aanbidding de boventoon zouden voeren. In Engeland was het de *Oxford-beweging*, met zijn leidsmannen John

Henry Newman (1801-1890) en Edward Pusey (1800-1882), die in verzet kwam tegen het religieuze liberalisme en het gesecculariseerde karakter van de Anglicaanse Kerk, in een streven de kerk terug te brengen bij haar wortels uit de zestiende eeuw. In Duitsland zou enkele decennia later de *Berneuchener Bewegung*, samen met de *Singbewegung*, voor een vergelijkbare heroriëntatie zorgen.

Ook in de Rooms-Katholieke Kerk ontstond na een periode van verval nieuwe interesse in de liturgie en oude gregoriaanse bronnen vanuit de Benedictijner Abdij te Solesmes in Frankrijk (gesticht in 1833), waar onder leiding van Dom Paul Guéranger baanbrekend bronnenonderzoek werd gedaan. Het rondschrijven van Paus Pius X, *Tra le sollicitudini* uit 1903, met een instructie in negen delen over de gewijde muziek, kan worden gezien als een beginpunt van de liturgische beweging in de Rooms-Katholieke Kerk. Pius X pleitte hierin voor gregoriaanse volkszang en voor de actieve deelname van de gelovigen aan de liturgie (zie 3.5.3).

1.3 De reorganisatie van de Nederduitsch-Gereformeerde Kerk (1816-1817)

Na de Franse overheersing en het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813, werden op diverse terreinen nieuwe wetten ingevoerd. Een aanpassing van de organisatiestructuur van de sinds de Reformatie altijd bevoorrechte Nederduitsch-Gereformeerde Kerk kon niet uitblijven. Tot de Bataafse omwenteling in 1795 bestonden er acht provinciale kerken met vijf verschillende kerkordeningen en vele classicale wetboeken. Er was dus sprake van een grote verbrokkeling. Onder ministerieel ambtenaar Jacobus Didericus Janssen (1775-1848) ontstond in etappes een nieuwe kerkorde, die op 1 april 1816 in werking trad.²

Jacobus Didericus Janssen (1775-1848), ontwerper van de kerkorde van 1816, gravure door H.A. de Bloeme (1806).

Het Algemeen Reglement van Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden stelde in 1816 de Dordtse Kerkorde uit 1618/1619 buiten gebruik. Bij deze gelegenheid werd dus ook de naam van de kerk gewijzigd en de scheiding van kerk en staat doorgevoerd.

De kerk bleef de steun van de staat als onontbeerlijk zien, zeker in haar opstelling tegenover de groeiende macht van de Rooms-Katholieke Kerk. Er kwam een nieuwe bestuursstructuur tot stand met de algemene synode als hoogste instantie, die op 3 juli 1816 voor het eerst in de Haagse Kloosterkerk bijeen kwam. De bestuurlijke hiërarchie bestond verder uit: de provinciale synode, de classis en het bestuur van de plaatselijke kerkelijke gemeente.

² F. van Lieburg e.a., *Ramp of Redding? – 200 Jaar Algemeen Reglement van Bestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden 1816-2016* (Utrecht, 2016), 11.

Hoe zag een kerkdienst er aan het begin van de negentiende eeuw globaal uit?³

- Voorlezing uit de Schrift door de voorlezer, zijn keuze stond los van de preek
- Psalmgezang, waaronder kerkenraad en predikant binnenkwamen
- Votum, veelal door de predikant zelf geformuleerd
- Aanspraak of Voorspraak: een algemene inleiding op de dienst/preek
- Gebed, waarin schuldbelijdenis, een bede om verlichting met de heilige Geest en voorbeden waren opgenomen
- Bedezang voor de predicatie (Gezang H uit Eenige Gezangen)
- Tekstlezing
- Inzameling van de gaven
- Preek (eventueel met Tussenzang)
- Gebed
- Lied
- Afkondigingen
- Zegen
- Orgelspel

De synode kreeg weliswaar de opdracht de leer te handhaven, maar mocht zich niet bezighouden met eventuele leergeschillen. In het reglement werden de belijdenisgeschriften als richtsnoer voor de handhaving der hervormde leer niet genoemd, hetgeen van orthodoxe zijde veel kritiek zou opleveren, omdat predikanten en plaatselijke gemeenten hiermee vrijheden kregen in geloof, pastoraat en diaconaat. Zij waren ook niet meer verplicht om wekelijks uit de Heidelbergse Catechismus te lezen. De synode voelde zich in een spagaat: enerzijds moest zij de eenheid in de kerk bewaren en de leer handhaven, anderzijds kon door een daadwerkelijke handhaving de eenheid worden verstoord.

De synode benoemde een *Commissie ten aanzien van den openbaren eeredienst*, die op 9 juli 1817 een rapport met aanbevelingen in de uitoefening van den Openbaren Godsdienst in 't gemeen en verbeteringen in de bediening van Doop en Avondmaal presenteerde.⁴

De synodeverslagen van 1816-1818 maken duidelijk welke misstanden de commissie had gesignaleerd, zoals lawaai onder de schriftlezing aan het begin van de dienst, erbarmelijke en schreeuwende gemeentezang zónder orgelbegeleiding, veel te lange gebeden, het ontbreken van een dienst met Avondmaalsviering op Goede Vrijdag (op de gewichtige dag van Christus' dood), alsook op de laatste dag van het oude jaar en nieuwjaar, de slordige wijze waarop kinderen werden gedoopt en de onmogelijkheid voor de moeder om bij de doop aanwezig te zijn.

Naast het beëindigen van deze misstanden stelde de commissie voor om het Heilig

3 J. Smelik, 'Op zoek naar een betamelijk uitoefening van den openbaren Godsdienst rond 1816', in: F. van Lieburg e.a., *Ramp of Redding?* (Utrecht, 2016), 77-92.

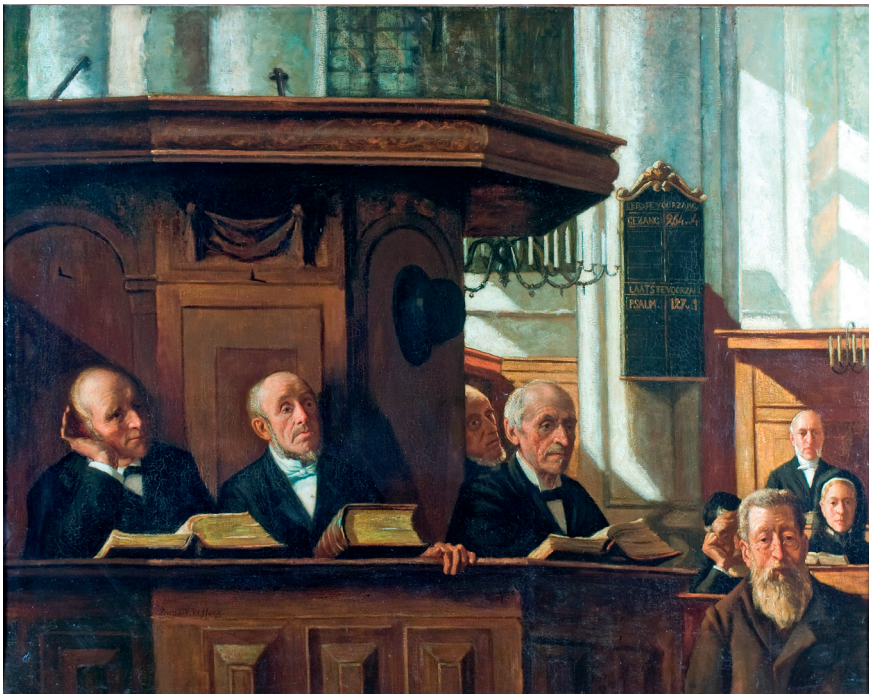
4 Zie: H.J. Honders, 'De Algemene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in 1817 over de openbare eredienst', in: *Kerk en Theologie*, jg. 1, no. 2 (april 1950), 91-105.

Avondmaal vier keer per jaar te laten plaatsvinden, waarbij de tafels zo dienden te worden gesitueerd dat alle aanwezigen de handelingen en het gesproken woord van de predikant konden horen en zien. De frequentie van viermaal per jaar werd door de synode aanvaard, maar de kerkenraden bleven vrij in de tijdsbepaling. Verder zou de predikant de voorlezing moeten bepalen, zodat deze in relatie met de preek kwam te staan. De predikanten dienden te letten op de lengte van de gebeden en dienden de gemeente op te wekken staande te bidden. Ook werd de mogelijkheid voorgesteld om doopdiensten op speciale zondagen te houden, waarbij beide ouders aanwezig konden zijn.

Wat betreft de kerkzang drong de commissie erop aan dat in de kerken waar een orgel was, het orgel steeds bij het gezang zou worden betrokken.

Er werden geen uitspraken gedaan over het liedrepertoire. In 1774 was de Statenberijming van de psalmen ingevoerd, die in de plaats kwam van de berijming van Petrus Dathenus. Op initiatief van de synode van Noord-Holland was in 1807 de bundel *Evangelische Gezangen* verschenen, die door alle provinciale synoden verplicht werd gesteld. Maar liefst 74 van de 192 gebruikte melodieën waren op een psalmmelodie gezet. Er was veel kritiek op onder meer het poëtisch gehalte van de liederen en het gebruik van nieuwe melodieën. Ook werd de vraag gesteld of de teksten wel ‘recht in de leer’ waren. Toch waren er ook veel gemeenten waar de nieuwe bundel algemeen geaccepteerd was.

Met name orthodoxe predikanten hadden grote bezwaren tegen de in de kerk ontstane situatie, waarin huns inziens allerlei misstanden heersten, gezangen werden gezongen

Hoorders van het Woord in de Noorderkerk te Amsterdam, geschilderd door Bernard de Hoog, omstreeks 1894.

en men zich niet aan de Dordtse belijdenisgeschriften hield. Deze predikanten zagen het reglement als een keurslijf waarin het belijden van het geloof volgens de Formulieren van Enigheid onmogelijk was gemaakt. In 1834 schreef ds. Hendrick de Cock *De Verdediging van de ware gereformeerde leer*, waarna hij als predikant werd afgezet, omdat hij de eendracht niet bevorderde. Samen met Hendrik Scholte stond hij aan de wieg van de Afscheiding, waarbij vele van hun volgelingen de kerk verlieten en de eerste afsplitsing een feit werd. Uit hun navolgers zouden later in de negentiende eeuw de Gereformeerde Kerken in Nederland ontstaan.

Bij de herziening van het reglement in 1864 kregen predikanten nog meer vrijheden en bevoegdheden: *Bij de leiding der openbare godsdienst oefeningen gaan zij, zoowel in het algemeen, als in het bijzonder met betrekking tot het gebruik van den Heidelbergischen catechismus, de liturgische schriften, de vragen bij de voorbereiding tot het Avondmaal, de psalmen en de gezangen naar EIGEN OORDEEL te rade met de godsdienstige behoeften hunner gemeenten.*

De theoloog dr. Abraham Kuiper constateerde na enige tijd een grenzeloze verwarring, zo sterk dat onregel op dit terrein de eenige nog grijpbare regel was geworden.⁵

1.4 De richtingenstrijd in de negentiende eeuw

Alvorens nader op de geschiedenis van de Liturgische Kring kan worden ingegaan, is het van belang eerst naar de theologische ontwikkelingen van de negentiende eeuw te kijken.

Het rationalisme had onder meer geleid tot modernisme in kunst en cultuur en interesse in natuurwetenschappen. Onder ‘moderne’ theologen ontstond het vak godsdienstwetenschap. Zij gingen onderzoek doen naar de achtergronden en het ontstaan van de Bijbel, de geschriften van Maarten Luther, Johannes Calvijn, de Heidelbergse Catechismus en de wortels van de reformatische liturgie. De resultaten hiervan leverden samen met de grote vrijheden die ‘moderne’ theologen zich veroorloofden, binnen de kerk zeer uiteenlopende reacties op. De Bijbel werd niet meer gezien als een heilig boek, maar als neerslag van menselijke ervaringen en verhalen. Het christendom was volgens moderne inzichten één van de vele godsdiensten; eeuwenoude tradities (ook wat betreft liturgische vormen) werden verworpen. De modernen waren tevens voorstander van de autonomie van het individu. Kortom, hun opvattingen gingen in tegen hetgeen eeuwenlang traditie was geweest.

Tegen het rationalisme en het daaruit voortgekomen modernisme keerde zich het Réveil, een opwekkingsbeweging die zich enerzijds richtte op een sterke beleving van de eigen vroomheid en anderzijds bewogenheid toonde met mens en maatschappij. Men zette zich in voor armenzorg, de bestrijding van alcoholisme, en bood hulp aan de verwaarloosde jeugd.

Uiteindelijk ontstonden in de tweede helft van de negentiende eeuw verschillende theologische richtingen: modernen (vrijzinnigen), ethisch-orthodoxen, confessionelen en gereformeerden, die met hun eigen opvattingen, voormannen, verenigingen en

---

⁵ A. Kuiper, *Onze Eeredienst* (Kampen, 1911), 7.

tijdschriften een grote verzuiling tewegebrachten.

De confessionelen verenigden zich in de in 1864 te Utrecht opgerichte *Confessioneele Vereniging van Leeraars en Leden van de Nederlandsche Hervormde Kerk*. Deze vereniging hield ondubbelzinnig vast aan de geldigheid van de belijdenisgeschriften. Als afsplitsing van deze vereniging vormde zich in 1906 de *Gereformeerde Bond tot Vrijmaking der Nederlandsche Hervormde Kerk*.

In 1870 richtten de modernen de *Nederlandsche Protestantenvbond* op en in 1913 ontstond de *Vereniging van Vrijzinnig Hervormden*. Zij betrokken eigen kerkgebouwen en stelden hun eigen gezangbundel samen.

Dr. Abraham Kuypers keerde zich tegen moderne invloeden in de Nederlandse Hervormde Kerk, en werd leidsman van de in 1892 ontstane *Gereformeerde Kerken in Nederland*, zie 1.6.2. Als laatste verenigde de ethisch-orthodoxe richting zich in 1920 met de oprichting van de *Ethische Vereniging*, zie 3.2.

Door alle strijd voelden sommige gemeenteleden zich niet meer thuis en verlieten de kerk waarvan zij generaties lang deel uit hadden gemaakt. De ontstane kerkelijke groeperingen zorgden voor een sterke verzuiling, die was samen te vatten onder de noemer *Het Kerkelijk Vraagstuk*. De discussies over het al of niet handhaven van de Dordtse belijdenisgeschriften en tot wijziging van de organisatiestructuur van de kerk, die zou moeten leiden tot een kerkorde, duurden voort.

Al deze ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat er binnen de Nederlandse Hervormde Kerk verschillende vernieuwingsbewegingen ontstonden:

- een reorganisatiebeweging, die een voorlopig einde kende na de totstandkoming van de kerkorde van 1951 (zie 7.7).
- de oecumenisch-apostolaire beweging, waarop niet verder zal worden ingegaan.⁶
- een zendingsbeweging, waarop niet verder zal worden ingegaan.
- een liturgische beweging, waarbinnen de Liturgische Kring ontstond.

1.5 De ethische theologie als bedding voor liturgische vernieuwingen

De Liturgische Kring ontstond in de kringen van ethische theologen. De oprichters dr. G. van der Leeuw en ds. H.W. Creutzberg en alle eerste kringleden waren lid van de in 1920 opgerichte *Ethische Vereniging*, zie 3.2. Dit was geen toeval, want in de theologie van de ethisch-orthodoxe richting lag een krachtig liturgisch potentieel verscholen, dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw naar buiten kwam en zou leiden tot een vernieuwingsbeweging ten aanzien van de liturgische praktijk in de Nederlandse Hervormde Kerk. Om dit proces goed in beeld te krijgen moet hier eerst iets geschreven worden over het ontstaan en de ontwikkeling van de ethische theologie.⁷

6 Zie hiervoor de publicaties van W.H. van de Pol, *Het Christelijk Dilemma. Katholieke Kerk-Reformatie* (Roermond, 1948) en H.J. ter Haar Romeny, *De geschiedenis van de eerste Oecumenische Raad* ('s-Gravenhage, 1989).

7 Dit tekstgedeelte over de ethische theologie en de liturgie kwam tot stand in nauwe samenwerking met dr. Hans Kronenburg, aan wie ik grote dank ben verschuldigd.

1.5.1 De vaders van de ethische theologie

De ethische theologie ontstond rond 1850 als reactie op het toenmalige intellectualisme in welke vorm dan ook. Dr. Daniel Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en ds. Johannes Hermanus Gunning jr. (1829-1905) worden beschouwd als de ‘vaders’ van de ethische theologie.

Daniel de la Saussaye studeerde theologie in Leiden en was vanaf 1842 predikant te Leeuwarden, Leiden (1848) en Rotterdam (1862). Vervolgens was hij van 1872 tot zijn overlijden hoogleraar in Groningen.

De la Saussaye zocht naar een mogelijkheid om de boodschap van het evangelie aan de moderne mens te verkondigen. Hij zocht naar een ‘gewijde synthese’ tussen het menselijke en het christelijke, tussen geloof en humaniteit, tussen christologie en antropologie. Daartoe wilde hij werken aan een nieuwe, op zijn eigen tijd afgestemde dogmatiek van gereformeerde signatuur. Hij had sterke invloeden ondergaan van de Zwitserse theoloog Alexandre Rodolphe Vinet (1797-1847) en de Duitse theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834), die met zijn nadruk op het geloof als afhankelijkheidsgevoel een derde weg wilde gaan tussen het rationalisme (geloven is weten) en moralisme (geloven is doen).

In zijn visie op de kerk zocht hij naar ‘een nieuw midden’ tussen een strakke orthodoxie aan de ene kant en het opkomend modernisme aan de andere kant. Daarmee werd hij de grondlegger van de zogenaamde ‘ethisch-irenische richting’, die zocht naar een gewijde synthese tussen christelijk geloof en modern denken en in het verlengde daarvan tussen christendom en cultuur. Het gevolg was dat De la Saussaye noch door de modernen noch door de orthodoxen werd geaccepteerd. Via zijn geschriften was hij van invloed op dr. Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923), wiens initiatieven in 2.1 nader aan de orde zullen komen. De la Saussaye had in Gerretsen een adept, zoals hij die gewent had: iemand die zijn leermeester niet imiteerde, maar diens inspiratiebron tot de zijne had gemaakt.⁸ Het ging hierbij met name om het zoeken van de etischen naar de waarheid en hun christocentrische denken.

Ds. Johannes Hermanus Gunning jr.

De predikantenzoon Johannes Hermanus Gunning jr. werd in 1829 te Vlaardingen geboren en studeerde vanaf 1846 theologie in Utrecht. Hier kwam hij onder de invloed van dr. C.W. Opzoomer (1821-1892), hoogleraar in de wijsbegeerte en stimulator van het moderne empirisch-wetenschappelijke onderzoek, dat zich ook uitstreckte naar de theologie. Verder maakte Gunning kennis met de denkbeelden van het *Réveil*, dat – als reactie op het rationalisme – een persoonlijk geloof als voorwaarde stelde voor de theologische wetenschap. De tegenstelling geloof en wetenschap veroorzaakte bij Gunning aanvankelijk een dualisme in zijn denken; uiteindelijk zou hij kiezen voor de kant van het geloof.⁹ Na enkele hulppredikantschappen was hij vanaf 1854 achtereenvolgens predikant in Blauw-

8 P.W.J.L. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig – Daniël Chantepie de la Saussaye en Jan Hendrik Gerretsen in de ban van het ethisch beginsel* (Gorinchem, 2014), 139.

9 A. de Lange, J.H. Gunning Jr (1829-1905). Een leven in zelfverloochening deel 1 (Kampen, 1995), 216.

Dr. Daniel Chantepie de la Saussaye (1818-1874), vader van de ethische theologie.

Ds. Johannes Hermanus Gunning jr. (1829-1905), geschilderd door B. Arps.

kapel, Hilversum en 's-Gravenhage. Zonder gepromoveerd te zijn werd Gunning in 1882 benoemd tot kerkelijk hoogleraar in Amsterdam, en in 1889 tot hoogleraar in de ethiek en de wijsbegeerte van de godsdienst van de universiteit te Leiden. Overigens liet hij zich het liefst 'dominee' noemen, geen 'professor'.

Gunning jr. beschouwde zichzelf als een leerling van De la Saussaye, maar ontwikkelde zich tot een theoloog van geheel eigen statuus. Hij deelde met zijn leermeester de overtuiging dat 'de waarheid (de openbaring van God) een ethisch karakter heeft en dat de waarheid gestalte dient te krijgen in het zedelijk leven'.

Ook Gunning zocht naar een synthese tussen geloof en humaniteit, christendom en cultuur, maar die synthese stond bij hem in het teken van de gebrokenheid van het kruis. Meer dan De la Saussaye zag Gunning de afstand tussen het evangelie en de natuurlijke mens. Daardoor legde hij meer nadruk op het kruis, de wedergeboorte en de verwachting van Christus' wederkomst. De persoon van Christus, het gebed en de aanbidding stonden centraal in zijn leven en denken. Typerend voor Gunning was ook dat hij midden in de gemeente wilde staan en vooral in zijn latere jaren grote aandacht had voor de kerk, haar gezag en haar ambten. Hij wist zich verbonden niet alleen met zijn eigen kerk, de Nederlandse Hervormde, maar ook en vooral met de wereldwijde gemeenschap der gelovigen van alle tijden. Gunning kan als een oecumenisch en katholiek denker¹⁰ getypeerd worden, die op den duur geen bevrediging meer kon vinden in de subjectief gekleurde ervaringstheologie van Schleiermacher en De la Saussaye.

¹⁰ J. Veenhof, *Revelatie en inspiratie* (Amsterdam, 1968), 78.

1.5.2 Ds. J.H. Gunning jr. en de liturgie

Het feit dat Gunning de aanbidding en daarmee de liturgie centraal stelde, is van grote invloed geweest op de 'jongere' ethische theologen die de liturgische beweging in de Nederlandse Hervormde Kerk gestalte gaven. Als kerkelijk hoogleraar doceerde hij dogmatiek, maar het dogma was voor hem geen leerstuk, veeleer een uiting van de dankbare verwondering van de kerk over de komst van Jezus Christus in deze wereld en de toekomst die daarmee geopend is. En de belijdenis was voor hem geen juridisch statuut, maar een lied van aanbidding. Zijn theologie is hymnische theologie. Met een variatie op Gunnings bekende uitspraak dat hij het als zijn roeping zag het lied der aanbidding te doen horen dat in het dogma sluimert,¹¹ zou men kunnen zeggen dat de liturgie sluimert in Gunnings theologie.

Terecht schrijft de Gunning-kenner ds. M.G.L. den Boer dan ook in een reeks artikelen over Gunning en de liturgie: *Het heeft mij altijd bevreedemd dat, wanneer er wordt gesproken of geschreven over de liturgie en de vorige (= 19e) eeuw, Gunning nooit genoemd wordt. En dat hoewel hij toch in het bijzonder de aandacht voor de liturgie in ons land heeft gestimuleerd door zijn preken, zijn lezingen en cursussen en vooral door de wijze waarop hij zijn voorgangerschap beleefde en uitoefende. Gunning schreef geen verhandelingen over de liturgie; hij deed wat anders; hij ging met zijn liturgische inzichten, overtuigingen en verlangens direct naar de gemeente. Hij betrok de gemeente bij wat haar onmiddellijk aangaat.*¹²

Liturgie is aanbidding

In 1858, in zijn tweede gemeente Hilversum, liet Gunning zich voor het eerst uit over het wezen van de eredienst. In de voorrede van zijn in druk uitgegeven preek getiteld *Eene bazuin Gods* schrijft Gunning voor het eerst wat hij zijn leven lang zal blijven herhalen: dat de eredienst eschatologisch van karakter is: *Onze gehele Godverheerlijking is niets anders dan de zichtbare uitdrukking van hetgeen wij als christelijke gemeente verwachten – van namelijk als de Heer komt, voor zijn troon vergaderd te zullen worden. In afwachting van die toekomstige heerlijkheid beelden wij haar bij voorbaat hier beneden af en profeteren haar.*

De preek diende ingebed worden in het geheel der aanbidding. Het doel voor de samenkomst der gemeente was niet om een leerrede (preek) te horen (de uitlegging des Woords vond hij overigens een betere omschrijving). Hij zag het als wanbegrip dat de leerrede als het voornaamste, in alle gevallen als een zelfstandig-afschiedelijk deel der Godverheerlijking beschouwd wordt. Het is zeer droevig ons doorgaands te horen spreken van 'naar Ds. A. of Ds. B. ter kerk te gaan', alsof men tot die persoon en niet tot de gemeenschap der heiligen kwam.¹³

Liturgie als offer

In zijn preek van 18 juni 1875 over Jesaja 1:12-15 ('Gaat niet voort met huichelachtige offers te brengen') uitte Gunning zich kritisch over 'de inrichting' van de eredienst in al-

11 J.H.Gunning jr., *Discipelen des Woords* (Amsterdam, 1883), 18.

12 M.G.L. den Boer, 'Gunning over de liturgie', in: *In de Waagschaal*, jg. 18, nr. 21 (10 febr. 1990), 659.

13 J.H. Gunning jr., *Eene bazuin Gods* (Hilversum, 1858), IV en V.

gemene zin: Daar zijn er velen in onze dagen, die klagen over de gebrekkige inrichting van onzen eeredienst, over de dorheid en eentonigheid van onze openbare samenkomsten. Men zegt: de voorganger doet alles, spreekt van het begin tot het einde, en daar is geen antwoord der gemeente, geen actieve deelneming van het volk van God aan den eeredienst. Wat hebben wij op deze bedenkingen te antwoorden? Wij hebben ze volkomen te beamen. Ja, het is zo, de inrichting van onzen eeredienst is niet zoo gelijk zij behoorde te zijn; we kunnen echter hieraan niets veranderen, zoolang het besef der gemeente in haar geheel, deze dingen niet beaamt. Maar er is nog iets waarom om onze samenkomsten kwijnen, waardoor men zoo dikwijls zonder verkwikking het heiligdom verlaat, en dat is iets dat wij kunnen, dat wij moeten veranderen. (...) Het samengaan van feesten en ongerechtigheden, van heilige samenkomsten en onheilige handelingen; dat is het wat de Heer haat, ook onder ons. (...)

Alleen dan, als wij Gode het offer brengen, dat Hem behaagt, kan er onder ons waarachtig leven zijn en ook dan alleen is het mogelijk dat de eeredienst, wat het uitwendige betreft, veranderd worde. Want de waarachtige eeredienst bestaat niet in het aanbrennen van versieringen, die met den goede smaak overeenkomen, of die het gemoed prikkelen, maar in het zichtbaar maken van het offer. (...) Wij komen tezamen om te offeren, onszelf, ingevoegd in het offer des Zoons. O, indien wij daarmede ernst maakten, hoeveel meer leven en kracht zou er uitgaan van onze samenkomsten, ook in den vorm, waarin zij nu zijn. Alles is een offer, ons gezang de vrucht der lippen, die Zijn Naam belijden, ons gebed, wij offeren alles wat tot onze volkomen toewijding een hinderpaal zou zijn.¹⁴

Een sleuteldocument

In een preek over Openbaring 22:3b ('Zijne dienstknechten zullen Hem dienen'), gehouden op 18 juli 1880 in de Willemskerk in Den Haag, zijn derde gemeente, beschrijft Gunning wat er in de kerkdienst gebeurt. Het boeiende is dat aan de hand van zijn uitleg meteen een indruk wordt gegeven van de orde van dienst die hij volgde. Zo blijkt deze preek een sleuteldocument te zijn voor het verstaan van Gunnings visie op de liturgie.¹⁵

Daarom een uitvoerig citaat uit deze preek:

Wanneer wij uit het gewone leven zijn opgegaan in het heiligdom verschijnen wij in een uitgezocht gewaad, om ook in het uitwendige iets uit te drukken van de heerlijkheid. Alle gedachten der ijdelheid worden door de heiligheid der plaats uitgedreven. Wij buigen eerbiedig het hoofd om den Heer te vragen ons bekwaam te maken tot de ontzagchlijken daad der aanbidding, die wij in eigen kracht niet kunnen verrigten. Wij vragen het voor onszelf en voor de anderen inzonderheid voor den voorganger dat wij te samen God mogen dienen in zijn heiligdom. Dan worden wij door den Geest opgeheven tot het besef van de eenheid der gemeente en spreken dat uit in de apostolische geloofsbelijdenis, die alle christenen te saam verenigt. Ja het is niet een vorm, maar wij drukken eene realiteit mede uit: wij zijn één ligchaam, niet slechts met alle geloovigen op aarde onder alle vormen en benamingen der christenheid, maar ook met degenen die reeds daarboven zijn ingezameld. Te zamen spreken wij uit wat wij gelooven, wat zij reeds aanvankelijk aanschouwen. Wij aanbidden, dat is het eigenlijke wat wij komen doen in het heiligdom. Wij komen niet om een prediking te hooren en daarna te zeggen: het was goed of het was niet goed, het was schoon of het was niet schoon, het

14 Bijzondere Collecties UB Utrecht - Gunning-archief inv. nr. 2 E 3, folio 1039-1047, 13 juni 1875.

15 Bijzondere Collecties UB Utrecht - Gunning-archief inv. nr. 2 D 29, folio 186-194, 18 juli 1880.

was welsprekend of het was niet welsprekend. O neen het zijn geen nieuwe gedachten, die de voorganger voor komt dragen. Hij spreekt slechts uit hetgeen door allen, die in Christus zijn, wordt beaamd, gelijk zij dat in de oude kerk betuigden door overluid “amen” te zeggen. Wij betuigen de waarheid voor het aangezicht der engelen, indien ergens dan zijn ze in het heiligdom aanwezig. (...) Maar met de goede engelen zijn ook de boze geesten ons nabij om ons te bestrijden en gedachten der ijdelheid in onze harten, in ’t bijzonder van de voorgangers, te wekken.

Wij allen te zamen bidden over luid, in de liederen die wij aanheffen, zichtbaar in de gaven die wij uitreiken en die bij de eerste christenen op het altaar werden neergelegd. Wij bidden pleitend op het offer van Jezus Christus, in ons zelven onrein kunnen wij alléén in Hem voor Gods aangezicht verschijnen. Eerst dan is de aanbidding volkomen, wanneer de tafel des Heeren in ons midden is, als wij zichtbaar in ons midden hebben het teeken van de offerande, waarin onze eenige vrijmoedigheid is om voor God te treden en in de toe-eigening waarvan enkel en alleen ons leven is. Dan hebben we kracht en bekwaamheid ontvangen om ons aaneen te sluiten tot dankzegging en voorbede, voorbede voor de gemeente, de mensheid, de ganse schepping, die op ons staat te wachten, om door de macht des Geestes, die de gemeente is gegeven, te worden vrijgemaakt van de dienstbaarheid van het verderf, en tot haar eigenlijke bestemming gebracht.

Als antwoord op onze daad der aanbidding wordt de naam van de driemaal heilige God op ons gelegd en worden wij gezegend met de genade van Christus, de liefde Gods en de gemeenschap van de heilige Geest. Dat doet de voorganger naar ambtelijke volmacht.

Dan gaan we weer uit tot het gewone leven om te leren ons leven meer en meer de Heer tot een offer te stellen. Onze adoratie, onze Godsverering op aarde is slechts een kleine aanvang, maar toch is zij reeds heerlijk. Het moet aan ons te merken zijn, dat we met Jezus zijn geweest. Eens zal het ganse leven in het verheerlijkt lichaam één aanhoudend dienen van God zijn.

Het slot van de preek luidde: Zijn dienstknechten zullen Hem dienen, ja het zal geschieden – en het geschiedt reeds aanvankelijk. Wij zullen Gods naam aan ’t voorhoofd geschreven hebben: Christus heeft ten koste van zijn onuitsprekelijke smarten ons voor eeuwig tot priesters gemaakt.¹⁶

Het Avondmaal

Dat Gunning niet alleen in zijn preken, maar ook in zijn colleges aandacht vroeg voor de liturgie wordt duidelijk uit het collegedictaat van zijn student Chr. Hunningher. In het academisch jaar 1888/1889 gaf Gunning, die toen kerkelijk hoogleraar was in Leiden, college over de liturgie, met name over de sacramenten en het sacramentele leven. Sprekend over het Avondmaal zei hij: Het hoogtepunt van de christelijke culte blijft het Avondmaal.

Uit Hunninghers aantekeningen blijkt dat Gunning zijn studenten op het hart bond te bedenken dat de sacramenten de veronderstelling zijn van de eredienst, ook al wordt de doop niet bediend en het Avondmaal niet gevierd. Wij komen altijd in de kerk om de sacramenten te gebruiken. Hij verwees hier naar het antwoord van de Heidelbergse Catechis-

¹⁶ Zie ook: M.G.L. den Boer, ‘Een toespraak en een preek van J.H. Gunning’, in: *In de Waagschaal* (10 april 2004), 154-156.

Dit "dienen" duidt naar het Griekse taaleigen, den Culte, de Aanbidding aan. In de eeuwige Toekomst, waar toe dit aardse leven ons bereidt, zal alles Aanbidding, en in den hoogsten zin Godverheerlijking, Culte zijn. Ons leven is hier beneden een Offerande (Rom. 12, 1) door Jezus Christus levend, heilig en Gode welbehagelijk gemaakt: een offerande van ziel en lichaam, dus van den geheelen omkring des levens. Van het leven toch

Toespraak van ds. J.H. Gunning jr. over aanbidding, 8 mei 1903 (autograaf).

mus bij het vierde gebod. Wij zijn in de kerkdienst immers samen als gedoopte christenen of als gelovigen die gedoopt zullen worden. Zo maken wij gebruik van de doop. En wij gebruiken het Avondmaal, omdat wij daar [in de eredienst] zijn als mensen die alleen door Christus' offerande tot God kunnen gaan.

Verder noemde hij het Avondmaal het organisch deel van het eeuwig geldend offer van Christus; in dit offer worden wij ingevoegd, ingesloten. Voor zijn studenten herhaalde Gunning wat hij reeds zo dikwijls als voorganger en liturg had gezegd: Kon ik de liturgie inrichten naar ik wilde, dan zou ik de Avondmaalstafel altijd gereed doen staan, omdat de grond waarop wij tot God gaan toch is het offer van Jezus Christus.¹⁷

Nog eens: liturgie is aanbidding

Tot aan het einde van zijn leven bleef Gunning zijn visie op aanbidding en Godverheerlijking uitdragen, zoals in zijn toespraak bij de uitvaart van zijn schoonzuster C.J. Hoog op 8 mei 1903. Zijn uitgangspunt was de tekst van Openbaring 22:3: 'De troon Gods des Lams zal daar (in het nieuwe Jeruzalem) zijn, en zijne dienstknechten zullen Hem dienen. Dit 'dienen' duidt naar het Griekse taaleigen, den Culte, de Aanbidding aan. In de eeuwige Toekomst, waartoe dit aardse leven ons bereidt, zal alles Aanbidding, en in de hoogste zin Godverheerlijking, Culte, zijn. Ons leven is hier beneden een Offerande (Rom. 12, 1), door Jezus Christus levend, heilig, en Gode welbehagelijk gemaakt, een offerande van ziel en lichaam, dus van de gehele omkring [= omtrek] des levens. Van dit leven toch is het einddoel niet onze zaligheid maar de eere, de verheerlijking Gods (waarin dan trouwens onze zaligheid ligt opgesloten). In dat licht verschijnt ons het gehele aardse leven als één aaneengesloten Culte, een Godverheerlijking, één Offerande, gelijk

17 M.G.L. den Boer, 'Gunning over de Liturgie', in: In de Waagschaal, jg. 19, nr. 1 (24 febr. 1970), 25-32.

de groote Offerande van Christus, in wiens Naam en kracht wij tot God gaan, die het eigenlijke wezen van onze kerkelijke aanbidding uitmaakt die het heilig Avondmaal tot middelpunt heeft. Door de genade van Christus is ons leven één Offerande, door het Hoofd die in de leden werkt, den Vader toegebracht, in afwachting dat Hijzelf, nadat Hij in de door zijn verheerlijkte Gemeente 'alle vijanden te niet gedaan zal hebben', de verlost en verheerlijkte schepping (I Cor. 15, 28) den Vader zal 'voorstellen', offeren, opdat God zij alles en in allen.¹⁸

Het bovenstaande leidt tot het inzicht dat voor Gunning de notie aanbidding, die in zijn theologie zo'n grote rol speelt, niet in de lucht hangt, maar onlosmakelijk verbonden is met zijn visie op de liturgie. Daarom is de liturgie voor hem het hoogste wat de gemeente op aarde bereiken kan. In zijn prediking, zijn onderricht en vooral in zijn spiritualiteit heeft hij dat voorgeleefd. Gunning was een voorganger in de aanbidding en de verheerlijking van God. Hij was predikant, maar in wezen was hij als predikant: liturg, voor wien het prediken slechts een element was in de bediening der adoratie, aldus een van de jongere ethische theologen, dr. M.J.A. de Vrijer.¹⁹

1.5.3. De tweede generatie ethische theologen

De ethische theologen van de tweede generatie (1880-1920) zijn Gunning in dit opzicht niet gevolgd. Hun denken miste de breedheid en de katholiciteit van Gunning. Theologen als dr. Pierre Daniel Chantepie de la Saussay (1848-1920), zoon van dr. Daniel Chantepie de la Saussaye, maar ook dr. Josué Jean Philip Valetton jr. (1848-1912), gerespecteerde ethische theologen, kwamen wel op voor het ethisch (persoonlijk) karakter van de waarheid, maar zij dachten minder kerkelijk dan Gunning. Hun theologie en daarmee hun geloofsbeleving was subjectiever en individualistisch gekleurd.²⁰ Hun interesse lag meer bij de mens als religieuze persoonlijkheid dan bij de kerk als geloofsgemeenschap. Ook wetenschappelijk gingen zij andere wegen: De la Saussaye junior was godsdiensthistoricus en Valetton oudtestamenticus, bijbels theoloog.²¹ Een wezenlijk verschil met Gunning (en De la Saussaye) was ook dat de jongere ethischen zich ver hielden van de kerkelijke strijd. Doordat voor hen de ervaring norm werd voor de waarheid, beschuldigde Gunning hen van het door hem zo verachte individualisme.²² Zij hielden zich met name bezig met de verhouding van Schriftkritiek en het geloof der gemeente, de verhouding van geloof en geschiedenis (aan de hand van historisch kritisch Bijbelonderzoek), alsmede de relatie christendom en cultuur. Dit laatste resulteerde in een positieve houding ten aanzien van kunst in de kerk, een ontwikkeling waarop later dieper zal worden ingegaan.

18 Bijzondere Collecties UB Utrecht - Gunning-archief inv. nr. 2 E 10, losse tekst, 8 mei 1903.

19 M.J.A. de Vrijer, *Gunning tragicus. Prof. dr. J.H. Gunning in den kring zijner broeders* ('s-Gravenhage, 1946), 11.

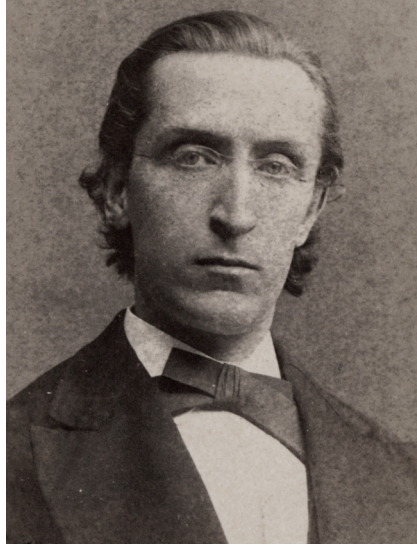
20 A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie* (Kampen, 1987), 216 en 224.

21 M.J. Aalders, *Ethisch tussen 1880 en 1920* (Kampen, 1990), 191-197.

22 Volgens eigen mededeling van Gunning aan A.M. Brouwer in 1902, zie: A. de Lange, J.H. Gunning jr. - Een leven zelfverloochening (Kampen, 1995), 275.

Dr. Pierre Daniel Chantepie de la Saussay (1848-1920), hoogleraar in de ethische theologie te Leiden.

Dr. Josué Jean Philip Valetton jr. (1848-1912), hoogleraar in de ethische theologie te Utrecht.

Terwijl voor Gunning vooral in zijn latere jaren de sacramentele gemeenschap met Christus en zijn lichaam – de kerk – centraal stond, ging het zijn leerlingen dus vooral om de ‘vroomheid des harten en de persoonlijke geloofservaring’. In een dergelijk klimaat kan de liturgie van de kerk, die in hun ogen niet persoonlijk genoeg was, niet gedijen. Dat blijkt alleen al uit het gegeven dat geen van de jongere ethischen iets substantieels heeft geschreven over de liturgie. Het is dan ook niet toevallig dat ‘vader’ Gunning aan het eind van zijn leven van zijn leerlingen, de ethischen van de tweede generatie, vervreemd raakte. Wanneer Gunning in zijn laatste geschriften felle kritiek uit op het heersende subjectivisme en individualisme, waren zijn vroegere medestanders daarvan veelal het heimelijke adres.²³

Dr. Josué Jean Philip Valetton jr. (1848-1912) werd geboren in Groningen en studeerde theologie in zijn geboortestad, alsmede in Utrecht en Genève. Tijdens zijn studiejaren in Utrecht bezocht Valetton lezingen van dr. Daniel de Chantepie de la Saussaye en raakte hij bevriend met diens zoon Pierre Daniel. In 1871 promoveerde Valetton op het oud-testamentische onderwerp *Jesaja volgens zijne algemeen als echt erkende geschriften*. Na hervormd predikant te zijn geweest in Varik en Bloemendaal werd Valetton in 1877 aan de universiteit van Utrecht benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst, de Israëlitische letterkunde en de uitlegging van het Oude Testament. Samen met Chantepie de la Saussaye junior richtte hij in 1883 het tijdschrift *Theologische Studien* op,

²³ Volgens A. de Lange in zijn inleiding en verantwoording bij de uitgave J.H. Gunning jr. *Brochures en brieven uit zijn Leidse tijd (1889-1899)* (Kampen, 1984), 16.

de voorloper van het ethische blad *Bergopwaarts*. In 1909 publiceerde Valeton *De Ethische Richting*, waarin hij zijn lezers uitleg gaf over het ethisch denken, dat in sommige kringen als onvast en beginselloos werd gezien.²⁴

Dr. J.H. Gerretsen, op wiens initiatieven in 2.1 dieper wordt ingegaan, omschreef de wetenschappelijk houding van zijn leermeester Valeton in 1912 als volgt: Hij wikte, hij woog. In de collegezaal hield hij de balans voor ons op. Men zag de balans stijgen, dalen, eindelijk sloeg zij door. (...) En altijd woog Valeton met echte weegsteenen. Valeton smokkelde nooit, hij was geen apologet. Zijn resultaat stond van te voren niet vast. Hij wilde nergens heen. Hij liet zich leiden door argumenten. Hij was een man die in wetenschappelijke kwesties niet vooringenomen was. Hij was bereid eigen meening aan wetenschappelijk resultaat op te offeren. (...) Nooit ontmoette ik iemand met zoveel waarheidszin. Daarmede ging een zeldzaam gevoel voor de nuance. Valeton was op en top een ethisch theoloog. Een ethisch theoloog leeft van realiteiten. Artikel 1 van de ethische theologie is: God openbaart Zich. Bij een ethisch theoloog komt het aan op de daden Gods.²⁵

Valeton was de leermeester van onder meer dr. J.H. Gunning JHzn. (1858-1940), dr. J.H. Gerretsen (1867-1923) en dr. O. Noordmans (1871-1956) en een aantal eerste leden van de Liturgische Kring: ds. H.W. Creutzberg, dr. P. Blaauw, ds. H.A.C. Snethlage, ds. C.W. Coolsma en ds. B. ter Haar Romeny, die met elkaar de derde generatie ethischen vormden.

Voor zover bekend publiceerde Valeton niet over liturgie. Het waren zijn studenten die de bij hem verworven vaardigheden ten aanzien van historisch onderzoek zouden doortrekken tot consequenties voor de liturgische praktijk.

1.5.4 De derde generatie ethische theologen

Het is opmerkelijk dat enkele theologen van de volgende, derde generatie ethische theologen, die na de Eerste Wereldoorlog over liturgie publiceerden, weer aansluiting zochten bij het gedachtegoed van de 'oude' Gunning. Daarbij gaat het om met name dr. Jan Hendrik Gerretsen (1867-1924) en zijn leerlingen dr. Gerardus van der Leeuw (1890-1950) en dr. Oepke Noordmans (1871-1956). Zij bogen in hun denken over de kerk de ethische lijn terug naar de oorsprong: naar Gunning jr. en De la Saussaye sr.²⁶

Ook dr. G. van der Leeuw associeert zijn leermeester Gerretsen vaak met Gunning, ook al noemt hij zijn naam niet expliciet. Men hoeft zijn prachtige boekje *Jan Hendrik Gerretsen* uit 1943²⁷ maar op te slaan om achter Van der Leeuws beschrijving van de figuur van Gerretsen de geest van Gunning te ontwaren; zijn geest leeft dan ook voort in Van der Leeuws leermeester. Terecht wordt Gerretsen door het houden van een eerste liturgische dienst in 1911 geëerd als de vader van de liturgische beweging in de Nederlandse

24 J.J.P. Valeton jr., 'De Ethische Richting', in: *Kerk en Secte*, serie III, no. 6 (Baarn, 1909). Zie ook de recensie in: *De Schatkamer* (1909), 210.

25 J.H. Gerretsen, *In Memoriam prof. dr. J.J.P. Valeton jr.* (Nijmegen, 1912), 10 en 17.

26 G.P. Scheers, 'Dr. J.H. Gerretsen', in: *Ernst en vrede* ('s-Gravenhage, 1951), 187.

27 G. van der Leeuw, *Jan Hendrik Gerretsen* ('s-Gravenhage, 1943).

Hervormde Kerk, maar wat bij Gerretsen tot uiting kwam, sluimerde reeds bij Gunning jr. Heel stil, maar onmiskenbaar heeft Gunning een liturgische beweging op gang gebracht. Zijn opvolger in Den Haag, dr. J.H. Gerretsen, begon aan het begin van deze (= de 20^e) eeuw met liturgisch doordachte kerkdiensten in de Kloosterkerk. Met allerlei wendingen zou deze beweging doorgaan tot in onze tijd.²⁸ Daarom: wanneer Gerretsen de vader van de liturgische beweging mag heten, komt Gunning de eer toe de grootvader van de liturgische beweging te zijn.

1.6 Publicaties over liturgie

Terugkijkende op de voorgeschiedenis van de liturgische beweging in de Nederlandse Hervormde Kerk kunnen de ethische hoogleraren D. de la Saussaye, J.H. Gunning jr., samen met J.J.P. Valeton jr., worden aangemerkt als de belangrijke inspiratoren van de beweging, die omstreeks 1910 ontkiemde.

Zonder iets aan hun betekenis af te willen doen, dient echter ook het werk van twee andere figuren te worden belicht. Zij hebben geen studenten in de ethische theologie opgeleid, maar droegen met hun publicaties sterk bij aan de bezinning op liturgie, kerkbouw en kerkmuziek. Het betreft de predikanten dr. J.H. Gunning JHzn. (1858-1940) en dr. Abraham Kuypers (1837-1920). In hun denken en schrijven over de in hun tijd noodzakelijke liturgische vernieuwingen stonden zij weliswaar niet ver van elkaar verwijderd, maar verschilden in aanpak en uitwerking. Dr. J.H. Gunning JHzn. schreef in 1890 *Onze Eeredienst* en bood als redacteur van het tijdschrift *De Schatkamer* de liturgische beweging vanaf 1911 een belangrijk platform. In zijn rubriek *Liturgiek* uitte hij zich positief over Kuypers *Onze Eeredienst* (1911) en volgde hij de verrichtingen en ervaringen van dr. J.H. Gerretsen met zijn eerste liturgische dienst in 1911, en alle verdere ontwikkelingen op dit terrein, op de voet.

1.6.1 Het oeuvre van dr. J.H. Gunning JHzn. (1858-1940)

Johannes Hermanus Gunning was een zoon van Johannes Hermanus Gunning jr. (1829-1905), zie 1.5.2. Ter onderscheid van zijn gelijknamige vader en grootvader ging hij als JHzn. door het leven. Ongetwijfeld zal hij zijn interesse in liturgie hebben opgedaan onder invloed van zijn vader.²⁹ Gunning studeerde theologie te Utrecht en promoveerde aldaar in 1881 bij dr. J.J.P. Valeton jr. Al was hij opgegroeid in een ethisch klimaat en had hij vele vrienden onder de ethische theologen, zijn leven lang heeft hij geweigerd zich 'ethisch' te noemen. Hij noemde zich bij voorkeur 'evangelisch-katholiek'.³⁰ 'De Una Sancta had zijn liefde. In de kerken is hij teleurgesteld, zeker in de Rooms-Katholieke (...), maar toch ook in de volkskerk. Hij schreef het liefst hervormd te blijven, omdat geen enkele kerk beter was, maar hij miste toch essentiële dingen in zijn eigen kerk.'³¹ Tot die

28 M.G.L. den Boer, 'Gunning over de Liturgie', in: *In de Waagschaal*, jg. 18, nr. 11 (10 febr. 1970), 659.

29 Zie ook: R. Boon, 'Een weinig bekend hoofdstuk van de vaderlandse kerkgeschiedenis', in: J. Vlasblom e.a., *Heel de Kerk* (Zoetermeer, 1995), 187-188.

30 P.L.Schram, in: *Biografisch Lexicon van het Nederlandse Protestantisme*, deel 3, 158.

31 Idem.

essentiële dingen rekende hij een historisch en theologisch verantwoorde vorm van de eredienst. Hij ergerde zich aan de alom heersende willekeur op liturgisch gebied. In 1890, 'toen vrijwel niemand in den lande zich op deze elementair-cultische wetenschap bezon,³² verscheen zijn boek *Onze Eeredienst*.³³ Daarin stelde hij zich met een grote bronnen- en literatuurkennis en veel praktische kennis van zaken uitermate kritisch op ten aanzien van de liturgische praktijk in de Hervormde Kerk. Maar hij was niet de enige. Hij zag de her en der oplevende belangstelling voor liturgische vragen als een vrucht van de omstreeks 1890 opgebloeide studie van de vaderlandse kerkgeschiedenis, als gevolg waarvan door velen wordt verlangd en door meerderen dan men wellicht vermoedt, dat er veel aan de vaderlandse eredienst verbeterd dient te worden.³⁴

Gunning pleitte als één van de eersten voor een officiële en vaste vorm van de hervormde eredienst. Verder was hij voorstander van het knielen tijdens de gebeden, het opstaan bij het uitspreken van de geloofsbelijdenis, het zingen van responsies na de wetslezing. De gemeentezang in het algemeen vond Gunning vreselijk en hij vroeg zich dan ook af wie er nog eens verandering kon aanbrengen in het erbarmelijke langzame zingen. Ik wenschte wel dat alle studenten in de theologie ten onzent minsten twee jaren een cursus in het orgelspel moesten volgen, opdat zij althans éénig begrip kregen van melodie en harmonie, opdat zij straks, als leeraren eener eigen gemeente, niet bij voorkeur de meest ongeschikte zangwijzen zouden doen zingen.³⁵

*Wij moeten aan eene vergadering van stieren met de kalveren denken, dan aan eene God lovende en verheerlijkende schare. Zou het wel waarlijk zo ongereformeerd zijn – en wat toch gewis noch hooger staat – zo onbijbelsch zijn gelijk onze Luthersche broeders doen, den Heer met vierstemmig koraal, dankbaar en vrolijk te loven. Een enkele voorzanger kan, zelfs al heeft hij een goede stem, tegen den chaos van kreten onzer dorpskeelen onmogelijk oproeien. Maar zelfs in het kleinste dorp zou zulk hoogst eenvoudig koor wonderen kunnen tot stand brengen. Mits... men het niet 'koor' noeme, want dan is het reeds van te voren veroordeeld! Een 'koor' is immers 'Roomsch'?*³⁶

Gunning zag ook een groot belang in het laten zingen van kerkliederen en ging in tegen de opvatting dat het zingen ervan onbijbels zou zijn: *Voor de meesten van ons Gereformeerden [= hervormden] is het zingen eigenlijk geen liturgische daad, geen vorm des gebeds, geen verheerlijking Gods, maar een middel tot eigen stichting, een door God nu eenmaal gegeven manier van verkondiging der waarheid.*

Wat offerde en offert men toch in ons lieve Vaderland al niet op ter wille van een theorie of van een Synodale uitspraak! Ondanks het uitdrukkelijk Apostolische bevel 'leert en vermaant elkander met psalmen, lofzangen en geestelijke liederen' (Col 3: 16 en Ef 5:19), ondanks de praktijk der gansche Christelijke kerk, ook van bijkans alle Gereformeerde kerken, is het nu toch waarlijk aan het eind der negentiende eeuw in ons gezegend land zóó ver gekomen dat Doctoren en Professoren in de theologie

32 M.J.A. de Vrijer, *Gunning tragicus* ('s-Gravenhage, 1946), 144.

33 J.H. Gunning JHzn, *Onze Eeredienst. Opmerkingen over het liturgische element in den gereformeerden cultus* (Groningen, 1890).

34 J.H. Gunning JHzn, *Onze Eeredienst* (Groningen, 1890), 148.

35 Idem, 62.

36 Idem, 63.

de meest onbijbelsche en onwaardigste van alle bekrompenheden in de hand werken en het als een bewijs van echte vroomheid en rechte godzaligheid wordt aangemerkt, in het huis des gebeds, den zoeten naam 'Jezus' nooit meer op de lippen te nemen, tenzij dan een enkele keer in een vers der luttele liederen die de Dorðtsche Synode nog toestond te behouden, maar die men toch zoo weinig mogelijk gebruikt. Zij dragen immers den vreselijken titel van 'Gezangen'!

Nergens komt de eenheid der gelovigen zoo heerlijk uit als in het gemeenschappelijk lied. Daar verdwijnen de confessionele geschillen geheel. Luther's kernliederen zijn niet Luthers of Gereformeerd, zij behooren aan de geheele kerk. Wie zingt niet van harte de oude hymnen der Katholieke Kerk mede? Zij zijn niet Roomsch, maar eenvoudig Christelijk.³⁷

Gunning beschreef ook zijn visie op de weg die tot een verandering zou kunnen leiden en nam daarmee al een voorschot op de uitgangspunten van de latere jeugdendiensten.

Leerlingen [de jeugd] duidelijk maken dat de kerk geen zaal voor lezingen is, maar een plaats der aanbidding, waar dus geen 'publiek' samenkomt, maar eene gemeente om Gods aangezicht te zoeken, en Gods naam te verheerlijken. Trachten wij hun duidelijk te maken dat zij zich in het huis des gebeds eerbiedig en waardig hebben te gedragen. Men denke aan de smadelijke bordjes in vele kerken opgehangen, en in nog veel meer kerken noodig: men wordt verzocht hier niet te spuwen, aan het walgelijke tabak-kauwen onder de preek, aan het handeldrijven.

Hoewel Gunning van mening was dat de preek altijd de voornaamste plaats in de dienst diende in te nemen, schreef hij: Laten wij wijzer zijn dan onze vaderen en onze preeken wat bekorten, gelijk zij in Hongarije nooit langer dan drie kwartier zijn en in Duitschland en Engeland hoogstens een halfuur duren. Wij zullen het jongere geslacht niet trekken naar onze zoo vaak ongezellige en koude bedehuizen, door eene preek van anderhalf uur, wier quintessenz waarlijk wel in de helft van die tijd meedegedeeld kon worden. Laat ons kort en krachtig, in de taal van onzen tijd, en in een zoo aantrekkelijk mogelijken vorm, vrij van dat overdreven 'pathos' en dien 'lang-gerekten kanseltoon' waarover elk die er niet aan gewoon raakt zich onophoudelijk verbazen moet, de oude beproefde waarheid verkondigen aan de zoekende en gejaagde kinderen dezer eeuw!³⁸

Gunning publiceerde in 1910 *De Gezangenkwestie in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, waarin hij zich afvroeg of er eigenlijk bijbelse en dogmatische gronden bestonden waarop gezangen van de eredienst uitgesloten dienden te worden. Vervolgens gaf hij een historisch overzicht van de wijze waarop de kerk en de verschillende richtingen daarin, de eeuwen door, met gezangen waren omgegaan. Gunning was van mening dat deze kwestie één van de droevigste openbaringen van het rampzalige partijwezen was, die de kerk verzwakte en verscheurde, een kerkelijke erfzonde, die zich voortplantte van geslacht tot geslacht. Modernen hielden zich hier niet mee bezig. De gezangen vormden echter een kwestie die voor gereformeerden, confessionelen en ethischen van des te grotere betekenis was.³⁹ Toch wilde Gunning als goed-gereformeerd christen de vraag mogen in de kerk gezangen worden gezongen? onderwerpen aan de Heilige Schrift zelf. Zijn conclusie was dat het gebod van de verschillende gereformeerde synodes in de kerken zullen alléén de Psalmen Davids worden

37 Idem, 71.

38 Idem, 72-74.

39 J.H. Gunning JHzn, *De Gezangenkwestie* (Utrecht, 1910), 2

aangeheven uit de Schrift niet kon worden afgeleid. Integendeel: de psalmisten en profeten wekten de gelovigen talloze malen op om de Heer te prijzen: zingt de Heer een nieuw gezang!⁴⁰

Tegen de achtergrond van de heersende richtingenstrijd, de omvangrijke kerkverlating als gevolg van vervreemding, de koude en dorre preken, de strijd tussen gezan-

Dr. Johannes Hermanus Gunning JHzn. (1858-1940), predikant en publicist over liturgie en kerkmuziek.

gen- en niet-gezangenzingers, riep Gunning de Nederlandse Hervormde Kerk op haar aloude katholiciteit te tonen. Dan zou zij verlost worden van elke band die niet in het Woord des Heren gegrond was. Opdat zij mede haar stem doet horen in het loflied door de ganse Christenheid op aarde opgezonden tot haren Koning in de hemel, vanwaar zij Hem afwacht opdat de bruiloftsdag der eeuwige Veeniging aanbreke. En dan, o dan, zal zelfs de schaduw der gedacht aan de armzalige kwestie, waarover wij thans helaas nog zoovele woorden moesten neerschrijven, in de harten van Gods kinderen niet meer kunnen opkomen.⁴¹

Vanaf 1911 was Gunning redacteur van het ethische Maandschrift voor den Heiligen Dienst – De Schatkamer en verzorgde daar een eigen rubriek: Liturgiek. In zijn eerste bijdrage schreef Gunning dat hij vele kerkdiensten in vele kerken op aarde had bijgewoond (in Zweden, Noorwegen, van Parijs tot Rome), maar onder en bij al deze kerkelijke samenkomsten heb ik altoos meer heimwee gekregen naar den eeredienst, die nog komen moet, gelijk ik met al het verlangen mijner ziel uitzie naar

de Kerk der toekomst. Niet naar eene kerk in den hemel, neen, naar eene kerk hier op aarde, want deze aarde is de plaats waar Christus Zijne verlossing gewrocht heeft, en deze aarde zal eenmaal vol zijn van de kennisse des Heeren, gelijk de wateren den bodem der zeeën bedekken. (...)

Ik geloof aan de toekomst der Kerk van Christus, der éénige heilige Katholieke Kerk, en omdat zij dáárvan een openbaring is, ook aan de toekomst onzer vaderlandsche Kerk. Ook wij, zonen der Reformatie, zijn tot de aanbidding des hooggeloofden Konings geroepen, en wij willen elkander oproepen broeders mede-organisten! het orgel zóó te bespelen dat er altijd meerdere en altijd zuivere herinneringen aan het spel des grooten Meesters worden opgewekt. Ik geloof aan de mogelijkheid der herleving en hernieuwing zelfs van onze Gereformeerden cultus.

Ik ben mij bij de aanvaarding van mijnen taak [als redacteur] levendig bewust dat ik menigmaal dingen zal zeggen, die heftig zullen weersproken of – wat nog veel zwaarder te dragen valt – met een medelijdend grijnslachje als onpraktisch idealisme zullen worden voorbij gegaan.

In zijn Leidse gemeente was Gunning een collega van ds. Foppe Oberman (1851-1914). Zo kwam hij in aanraking met diens zonen, de ethische theologen H.T. en G.W. Oberman, op wier betekenis voor de Liturgische Kring later nog wordt teruggekomen. Ook kende

⁴⁰ Idem, 19.

⁴¹ Idem, 255-256.

Gunning Maria van Voorst van Beest (1879-1974) van de Westhill-vereniging, die samen met Susanna Maria van Woensel Kooy (1875-1934) een belangrijke rol speelde in het jeugdwerk en het zondagsschoolwerk naar Engels model.

1.6.2 Onze Eeredienst (1911) van dr. Abraham Kuyper (1837-1920)

Dr. Abraham Kuyper studeerde in Leiden theologie en promoveerde in 1862 als kerkhistoricus. Hij was als hervormd predikant in Amsterdam werkzaam, toen hij vanaf 1886 optrad als voorman van een confessionele afscheidingsbeweging, die zich *De Dolerenden* (de klagenden) noemde en in het geweer kwam tegen het modernisme in de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze beweging liep in 1892 uit op het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

In de periode 1897-1902 publiceerde Kuyper een artikelenreeks over liturgie in het gereformeerde weekblad *De Heraut*, die hij in 1911 herzag, completeerde en bundelde tot het lijvige boek *Onze Eeredienst*. Zeer waarschijnlijk wilde Kuyper het in 1897 verschenen gereformeerde kerkboek *De berijmde Psalmen, met eenige gezangen in gebruik bij de Gereformeerde Kerken in Nederland, alsmede haare Formulieren van Eenigheid met de drie oude Geloofsbelijdenissen en haare Liturgie met Kort begrip en den Ziekentroost*. Naar den door die Kerken vastgestelde tekst vanuit zijn ervaringen als (voormalig) hervormd predikant uitleggen in de hoop interesse voor liturgische vraagstukken te kweken.

Kuyper keerde zich tegen de eerder beschreven willekeur van predikanten in de vormgeving van de eredienst. Zijn uitgangspunt was: *Alle liturgie gaat uit van de grondgedachte dat de Kerk over de Dienaar en niet de Dienaar over de Kerk heeft te beschikken, voor wat aangaat de wijze waarop het heilige in de vergadering der geloovigen (= samenkomst der gemeente) zal bediend worden. Hier mag niet één over allen heersen, de voorganger heeft een dienende taak.*⁴² Verder vertoonde zijn orde van dienst verwantschap met die van de zestiende-eeuwse Londense hervormer Johannes à Lasco en liet hij zich inspireren door de geschriften van Johannes Calvijn uit Straatsburg en Nederlandse reformatorische geschriften.

Het gereformeerde kerkgebouw diende volgens Kuyper het karakter te hebben van een vergaderruimte (met het oog op de kerkdienst als vergadering der gelovigen), niet van een heilige plaats, een ruimte die bovendien soberheid moest uitstralen.⁴³ Hierin moest zowel de dienst van het Woord als de bediening van de sacramenten plaatsvinden. Dit alles zonder altaar, zonder heiligdom; in plaats van het altaar de Avondmaalstafel. In de bediening van het Heilig Avondmaal bereikte de eredienst een hoogtepunt.⁴⁴

Vanuit zijn opvatting dat de sacramenten in de eredienst dienden terug te keren, moesten het doopvont en de Avondmaalstafel dan ook een permanente plaats in de kerk krijgen, zichtbaar voor alle gelovigen. Vanwege het centraal stellen van het Woord nam de kansel eveneens een centrale plaats in. Hierop waren alle zichtlijnen vanaf de banken de gangpaden gericht. Samen met het front van het (pneumatische) orgel vormde de kan-

⁴² A. Kuyper, *Onze Eeredienst* (Kampen, 1911), 10.

⁴³ Idem, 103-145: *Het Kerkgebouw*, XXIII-XXXII.

⁴⁴ Idem, 443-503: *De bediening van het Heilig Avondmaal*, CIV-CXVIII.

sel een architectonische eenheid. De opstelling van de kansel in een nis zorgde ervoor dat de preek in de gehele kerkruimte goed was te verstaan. De kerkbanken waren concentrisch opgesteld, zodat elke kerkganger de predikant kon aankijken, terwijl de predikant zijn gemeente direct kon overzien. Het houten bepleisterde gewelf dempte een eventuele nagalm. Volgens de richtlijnen van Kuyper kreeg het kerkinterieur diffuus licht via de vensters, die van gekleurd glas in lood dienden te worden voorzien.

*Dr. Abraham Kuyper (1837-1920),
voorman van de Gereformeerde Kerken in
Nederland.*

In *Onze Eeredienst* beschreef Kuyper eveneens het belang van de gemeentezang en de dienende taak van de organist hierbij. De gemeentezang bestond in zijn achterban uit niet-ritmisch (op hele noten) gezongen Geneefse psalmen en enkele gezangen. Over het orgelspel in de dienst had Kuyper uitgesproken opvattingen: Tegen orgelspel is niets, mits de kerkeraad zorg drage, dat de organist niet beproeve, zelf op de voorgrond te treden. Zijn taak is leiden, steunen, regelen, voort doen schrijden van den zang, en nooit mag het orgel zich het recht aanmatigen, om zichzelf te doen hooren. Het moet den zang der Gemeente helpen dienen, er geheel op gericht zijn, om dien zang te beteren, te veredelen, te bezielen en te doordringen. Niet het orgel moet den zang overspelen, maar de zang moet te heerlijker uitkomen, omdat het orgel haar steunt. Daarom hindert het, en ontsticht het de Gemeente, als er op het orgel een organist zit, die zich zelve en niet de Gemeente zoekt, en gedurig de opmerkzaamheid tot zich poogt te trekken. Onze groote organisten hebben dan ook steeds dit kwaad weten te vermijden, en het zijn alleen de halve en

kwart organisten, die, nóch den eisch der kunst, nóch het heiliger van den Eredienst verstaande, gedurig kunstjes beproeven voor eigen reclame.⁴⁵ In de gereformeerde kerken verzorgde de organist dus slechts het inleiden en begeleiden van de gemeentezang, hetgeen hij – als vanzelfsprekend pro Deo – zonder enige vergoeding, deed. Volgens Kuyper was koorzang in de eredienst uit den boze. Voor hem was koorzang een tentoonstelling van hooge zangkunst, die ophield een uiting van dank en aanbidding der geloovigen voor God te zijn.⁴⁶

1.7 Naschrift

De opvattingen over liturgie van ds. J.H. Gunning jr. met zijn navolgers J.H. Gunning JHzn., J.H. Gerretsen en G. van der Leeuw, en die van dr. A. Kuyper als voorman van de Gereformeerde Kerken in Nederland, lijken overeen te komen. Het gaat dan om hun gemeenschappelijke aandacht voor de liturgie en in de herwaardering van de voorreformatische eredienst met haar vaste vormen, het terugbrengen van de genadeverklaring en de geloofsbelijdenis en het knielend bidden, samen met het belang dat zij hechtten

⁴⁵ A. Kuyper, *Onze Eeredienst* (Kampen, 1911), 90-91.

⁴⁶ Idem, 57.

aan de sacramenten in de eredienst.

Toch zouden Gunning jr. en Kuyper elkaars opponenten worden, hetgeen begon met Gunnings publicatie *Het leven van Jezus* (1878). Hierin zag Gunning de geboorteverhalen uit het Nieuwe Testament als 'heilige legenden', die geen directe historische feiten weer-geven, maar die, als alle legenden, de indruk teruggeven, door de onvergelykelijke persoon van Jezus op de vrome tijdgenoten gemaakt, en als zodanig van hoge, maar ook van geen andere waarde zijn. Een felle reactie van Kuyper was het gevolg: wie zich op deze wijze uitlaat over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel veroorzaakte een theologische oorlog.

Een ander twistpunt vormden hun verschillen in visie op de noodzakelijke reorganisatie van de kerk. Gunning zag de kerk als het lichaam van Christus, dat gebreken vertoonde en uitsluitend van binnenuit (vanuit het ideaal van de *Una Sancta*)⁴⁷ en met het zicht op de toekomst (vanuit de eschatologie) gereorganiseerd diende te worden.

Kuyper streefde een zuivere kerk na waarin het Woord Gods en de belijdenisgeschriften heilig waren. Hij wilde af van moderne/vrijzinnige invloeden op het instituut kerk. Als enige remedie zag Kuyper dan ook het vormen van een afscheidingsbeweging (de *Doleantie*), waaruit dus in 1892 de Gereformeerde Kerken in Nederland ontstonden. Hun doel was terug te keren naar de kerkorde van 1618/1619. Daarmee wilden de gereformeerden de kerkorganisatie weer bij de plaatselijke gemeente leggen, in plaats van bij een centraal landelijk kerkbestuur, zoals de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zo konden gereformeerde gemeenteleden, door Kuyper *kleine luyden* genoemd, tot zelfbestuur overgaan en terugkeren naar de oorspronkelijke, zeventiende-eeuwse geloofsbelijdenis, zonder dat de leer van bovenaf werd verkondigd. Hij propageerde een vrije kerk in een vrij land. Toch hebben Kuypers uitgangspunten op de korte termijn geen ingang gevonden. Nog tijdens zijn leven verschoof de aandacht voor de vorm van de eredienst en de sacramenten naar die van de inhoud (de prediking). Verder maakte zijn voorkeur voor een wekelijkse Avondmaalsviering plaats voor de bestaande praktijk van vier à zes Avondmaalsvieringen per jaar. Na Kuypers dood in 1920 zag zijn achterban elementen als liturgische kleuren en kleden, kaarsen en bloemen, alsmede ritmische gemeentezang, koorzang en orgelspel, die ethische theologen in de eredienst wilden herstellen, als roomse invloeden, die zij dienden te weren.

Pas in de jaren vijftig van de vorige eeuw zou *Onze Eeredienst* van dr. Abraham Kuyper binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland weer in beeld komen en als basis dienen voor de werkzaamheden van de Gereformeerde Werkgroep voor Liturgie, op welke ontwikkelingen in 9.7.1 dieper wordt ingegaan.

---

⁴⁷ Zie ook: M.G.L. den Boer, 'J.H. Gunning jr. over de eenheid der kerk', in: J. Vlasblom en J. van der Windt (red.), *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de Ethische Richting* (Zoetermeer, 1995), 97-115.

De Liturgische Kring in het krachtenveld van kerk, theologie en cultuur

Mieke Breij (1959) studeerde muziekwetenschap, kunstgeschiedenis, archeologie, informatiemanagement en archivalistiek. Als archivaris is zij sinds 2000 verbonden aan Het Utrechts Archief.

Daarnaast is zij als musicoloog al tientallen jaren actief in de kerkmuzikale praktijk van de Utrechtse Domkerk, zowel als koorzanger als organisatorisch.

Zij publiceert sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw artikelen en boeken over liturgie, kerkmuziek, (regionale) geschiedenis en genealogie.

In de afgelopen honderd jaar heeft zich binnen de protestantse eredienst een opzienbarende transformatie voltrokken. Een al te verbale domineesliturgie ontwikkelde zich tot een eredienst van waaruit de lofzang van de kerk der eeuwen kon opklinken.

De Liturgische Kring fungeerde decennialang als motor van de vernieuwingen en viert zijn eeuwfeest in het najaar van 2021. Ter gelegenheid daarvan beschrijft Mieke Breij in dit boek op een boeiende en toegankelijke manier wat hieraan voorafging, hoe de vernieuwingen begonnen, gaandeweg hun beslag kregen en de kerk blijven bepalen bij de adembenemende weg van de liturgie. Zij raadpleegde hiervoor veel (onontsloten) archieven en collecties, voerde gesprekken met zowel nazaten van de pioniers als met huidige kringleden en bezocht kerkgebouwen uit heden en verleden die de liturgische vernieuwingen zichtbaar maakten. Het fraai vormgegeven boek is verlucht met bijna 180 afbeeldingen waarvan een groot deel nog niet eerder werd gepubliceerd.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3730 8 | NUR 704

9 789043 537308 >